

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КІНЗЕРСЬКА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.15(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІЛЛІ ШРАГА**

Спеціальність: 081 – Право

Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (Т. В. Кінзерська)

Науковий керівник:

Скоморовський Віталій Богданович,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Кінзерська Т. В. Державно-правові погляди Іллі Шрага. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Київ, 2023.

У дисертації здійснено комплексне історико-правове дослідження державно-правових поглядів Іллі Шрага. Стверджується, що розвиток вітчизняного державо- і правотворення являє собою особливий і неоднозначний процес, важливе місце у якому посідають визначні творчі особистості, суспільно-політичні та культурно-просвітницькі діячі. Серед них окремо виділимо постать Іллі Шрага, який був відомим юристом, державним діячем і активним учасником українського національно-патріотичного руху. До сфери інтересів діяча належали ключові аспекти українського державотворення і правотворення, які безпосередньо пов'язані із захистом прав народу, визначенням його самобутності та автентичності. За період своєї активної діяльності І. Шраг став одним з ініціаторів вироблення важливих теоретичних основ самоідентифікації українського народу, які надалі були розвинуті у ході діяльності українських товариств та організацій. Для багатьох із них діяч став ініціатором створення та здійснення організаційно-правової підтримки, свідомо позиція якого у розв'язанні українського питання дала можливість підняти його діяльність на широкий загальний і поставити на належну правову основу.

Зазначається, що постать Іллі Шрага доволі часто ставала об'єктом зацікавлень широкого кола вчених. Багато праць присвячено висвітленню біографічних даних діяча, окремим питанням його адвокатської, громадської, політичної, просвітницької та іншої діяльності. Відзначається, що у значній частині досліджень, які присвячені постаті Іллі Шрага, подається інформація в руслі суспільно-політичних процесів в українських землях другої половини XIX – початку XX століть. Перші праці з актуальної проблематики побачили

світ ще за його життя і були написані безпосередньо сучасниками подій. У радянський час дане питання не стало об'єктом окремого дослідження. З проголошенням незалежності України дослідження у галузі шрагознавства суттєво пожвавились. Відомі наукові праці здебільшого побудовані на широкій джерельній базі, містять об'єктивний і неупереджений погляд на вказану проблематику. Зауважується, що джерельна база дисертації доволі широка та різноманітна по своїй суті. З'ясування державно-правових поглядів Іллі Шрага потребувало залучення широкого кола джерел і введення до наукового обігу нових документів. Значна частина матеріалів зберігається у національному архівному фонді України, чимало відомостей вміщено у вітчизняних бібліотеках та музеях.

Зазначається, що державно-правові орієнтири Іллі Шрага сформувалися ще в роки юності, коли у його родинному колі лунала українська мова, пробуджувався інтерес до українських народних традицій та відбулося знайомство зі зразками української творчості. Поступово формуються погляди діяча стосовно прав рідної мови, особливостей правового статусу українського населення, земельного питання та інших важливих питань життєдіяльності суспільства. Особливо виразно державно-правові погляди Іллі Шрага простежуються у студентські роки. Спільно з колегами він постійно бере участь у студентському просвітницькому русі, внаслідок чого неодноразово зазнає переслідувань з боку місцевої влади, жандармів та поліції.

Стверджується, що становлення державно-правових орієнтирів Іллі Шрага здійснювалося у ході його активної участі в суспільно-політичних процесах, які відбувалися на території українських земель. Його участь в українському національному русі сприяла об'єднанню свідомих діячів того часу на ниві розв'язання українського питання. Він намагався налагодити тісні контакти із західноукраїнськими діячами, спільна діяльність з якими дала можливість актуалізувати в суспільстві соборницькі ідеї, підняти на новий рівень питання української автономії. Водночас більш продуктивною

стала співпраця в політичній, культурній, суспільній та просвітницькій діяльності.

Відзначається, що захист прав українського народу та українська ідея сталим основоположними у парламентській діяльності Іллі Шрага. Бувши депутатом I Державної Думи Російської імперії, він виніс на широкий загальний ключові питання життєдіяльності українського народу. З парламентської трибуни неодноразово порушував мовне питання, викривав зловживання владою з боку місцевої адміністрації, розкривав особливості аграрного законопроекту, значну увагу приділив проблемам єврейських погромів, які набули масового характеру. Застосовуючи свої знання та практичні навички у сфері юриспруденції, він поставив ці питання на законодавчу основу й запропонував шляхи їх ефективного вирішення.

У дисертації відображено процес створення української парламентської фракції у Державній Думі. Такі процеси були ініційовані І. Шрагом і мали на меті об'єднати широкий спектр політичної еліти задля спільного вирішення українського питання. Завдяки цьому стало можливим публічно заявити про право українського народу на самовизначення.

Показано участь Іллі Шрага в українському національно-визвольному русі в умовах занепаду самодержавного режиму, концентрується увага на участі митця у діяльності Центральної Ради, де він веде активно працює у комісії зі створення проекту статуту автономії України. У цьому зв'язку відображено його тісну співпрацю з головою Центральної Ради Михайлом Грушевським. Зауважується, що М. Грушевський неодноразово звертався до І. Шрага за фаховими консультаціями та роз'ясненнями щодо організаційних, кадрових і загальних питань. Головна ж їхня спільна діяльність базувалася на основі ідеї української автономії.

Наголошується, що значну увагу І. Шраг приділив проблемам захисту прав української мови. Мовне питання супроводжувало діяча впродовж усієї його діяльності, починаючи зі студентських років, земського періоду та особливо в ході його роботи у стінах парламенту. Українську мову він

вважав виразником національної самоідентифікації українського народу і наголошував, що вона відповідає потребам населення та створює відповідні передумови для українського національного відродження. На його переконання, використання української мови мало бути забезпечено абсолютно у всіх сферах життєдіяльності суспільства, починаючи із початкової школи аж до її офіційного запровадження у державних установах. Аргументуючи право кожного народу Російської імперії на використання рідної мови, діяч звернув увагу на її застосування у судових установах. Судовий процес мав відбуватися рідною мовою і на цьому повинна засновуватись традиція вітчизняного судочинства.

У дисертації відображено аналіз діяльності І. Шрагом судових установ на території Російської імперії. Вивчення актуальних проблем тогочасного правосуддя дослідник намагався поставити на широку наукову основу. Серед них особливе місце у творчій спадщині вченого посідає його дисертація, де детально розкрито особливості функціонування селянських судів, висвітлено їх організаційну побудову та проаналізовано основні риси судочинства.

Показано розгляд І. Шрагом особливостей Судової реформи 1864 року, зазначаючи її позитивний вплив на демократичні основи судочинства. Саме завдяки реформі вдалося запровадити основи рівного і незалежного суду, долучити населення до участі у вирішенні судових справ шляхом залучення його як присяжних засідателів. Важливу роль дослідник відводив запровадженню інституту мирових суддів як унікального явища у законодавчій практиці держави. Проголошені ідеї гласності, змагальності, презумпції невинуватості він уважав дієвими основами судоустрою і судочинства. Окремо Ілля Шраг позитивно відзначив запровадження нового суду, який проголошувався як всестановий. Характерно, що він мав на меті встановити гарантії неупередженого і справедливого вирішення справи незалежно від станової приналежності особи.

Зазначається, що у процесі вивчення функціонування судових інституцій Ілля Шраг усвідомлював, що демократичні основи судочинства

загалом йшли всупереч офіційній політиці самодержавства. У зв'язку з цим дослідник простежив особливості запровадження контрреформ, метою яких був перегляд норм судових статутів. Особливо яскраво цей процес поживавився у період правління Олександра III, коли вся судова система мала бути перебудована на зразок дореформеного періоду.

Ключові слова: автономія, Державна дума, державотворення, Ілля Шраг, національна самосвідомість, національно-визвольні змагання, пенітенціарна система, злочин, права людини, право, просвітницький рух, Російська імперія, самоврядування, соборність, судова система.

ABSTRACT

Kinzerska T. V. Ilya Shrag's state and legal views. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for obtaining Ph. D. degree in the specialty 081 «Law». – KROK University. – Kyiv, 2023.

A comprehensive historical and legal research of Ilya Shrag's state and legal views was carried out in the thesis. It is claimed that the development of domestic state formation and law making is a special and ambiguous process, in which prominent creative personalities, socio-political cultural and educational figures occupy an important place. Among them, Ilya Shrag's figure stands out, who was a famous lawyer, statesman and an active participant in the Ukrainian national patriotic movement. Key aspects of Ukrainian state formation and law making, which are directly related to the protection of the people's rights, determination of its identity and authenticity, belonged to the activist's field of interest. During the period of his activity, I. Shrag became one of the initiators of the development of important theoretical foundations of self-identification of the Ukrainian people, which were further developed in the course of the activities of Ukrainian societies and organizations. For many of them, the activist initiated the creation and provided organizational and legal support. His conscious position in solving the

Ukrainian issue made it possible to raise it to the general public and put it on a proper legal basis.

It is noted that the figure of Ilya Shrag quite often became the object of interest of a wide circle of scientists. Many works are devoted to highlighting the biographical data of the activist, certain issues of his advocacy, public, political, educational and other activities. It is stated that in a significant part of the studies devoted to the figure of Ilya Shrag, information is provided in the course of social and political processes in the Ukrainian lands of the second half of the 19th - early 20th centuries. The first works on topical issues were published during his lifetime and were written directly by contemporaries of the events. In Soviet times, this question did not become the object of a separate study. With the declaration of Ukraine's independence, research in the field of Shrag's studies significantly revived. Available scientific works are mostly built on a wide source base, contain an objective and unbiased view of this issue. It is noted that the source base of the thesis is quite wide and diverse in its essence. Clarification of Ilya Shrag's state and legal views required the involvement of a wide range of sources and the introduction of new documents into scientific circulation. A significant part of the materials is stored in the national archival fund of Ukraine, a lot of information is kept in national libraries and museums.

It is indicated that I. Shrag's state and legal orientations were formed in his youth, when the Ukrainian language was heard in his family, he showed interest in Ukrainian folk traditions and got acquainted with examples of Ukrainian art. The actor's views regarding the rights of native language, peculiarities of the legal status of the Ukrainian population, the land issue and other important issues of the life of society were gradually being formed. I. Shrag's state and legal views can be traced back to his student years. Together with his colleagues, he regularly participates in the student educational movement, as a result of which he is repeatedly persecuted by the local authorities, gendarmes and police.

It is claimed that the formation of Ilya Shrag's state and legal guidelines developed during his active participation in social and political processes that took

place on the territory of Ukrainian lands. His participation in the Ukrainian national movement contributed to the unification of conscious figures of that time in the field of solving the Ukrainian question. The activist tried to establish close contacts with Western Ukrainian figures. Their joint activity made it possible to actualize the ideas of Assembly in society, to raise the issue of Ukrainian autonomy to a new level. At the same time, cooperation in political, cultural, social and educational activities became more productive.

It is noted that the protection of the rights of the Ukrainian people and the Ukrainian idea became fundamental in Ilya Shrag's parliamentary activity. As a deputy of the First State Duma of the Russian Empire, he brought to the attention of the general public the key issues of the life of the Ukrainian people. From the parliamentary rostrum, he repeatedly raised the language issue, exposed the abuse of power by the local administration, revealed the peculiarities of the agrarian draft law, and paid considerable attention to the problems of aggression against Jewish people, which had acquired a mass character. Applying his knowledge and practical skills in the field of jurisprudence, he put these issues on a legislative basis and suggested ways to effectively solve them.

The thesis reflects the process of creation of the Ukrainian parliamentary faction in the State Duma. Such processes were initiated by I. Shrag and were aimed at uniting a wide spectrum of the political elite for the joint solution of the Ukrainian issue. Thanks to this, it became possible to publicly declare the right of the Ukrainian people to self-determination.

Ilya Shrag's participation in the Ukrainian national liberation movement in the conditions of the decline of the autocratic regime is shown. Attention is focused on his activity in the work of the Central Rada, where he took an active part in the work of the commission on the creation of the draft charter of autonomy of Ukraine. In this connection, his close cooperation with the chairman of the Central Rada Mykhailo Hrushevsky is reflected. It is noted that M. Hrushevsky repeatedly turned to I. Shrag for professional consultations and clarifications on

organizational, personnel and general issues. Their main joint activity was based on the idea of Ukrainian autonomy.

It is emphasized that I. Shrag paid considerable attention to the problems of protecting the rights of the Ukrainian language. The language issue accompanied the activist throughout his activities, starting from his student years, the Zemstvo period, and especially during his work within the walls of the parliament. He considered the Ukrainian language to be an expression of the national self-identification of the Ukrainian people and emphasized that it meets the needs of the population and creates appropriate background for Ukrainian national revival. According to his conviction, the use of the Ukrainian language should be ensured in absolutely all spheres of life in society, starting from primary school and up to its official introduction in state institutions. Arguing the right of every people of the Russian Empire to use their native language, he drew attention to its use in judicial institutions. The trial was to take place in the native language, and the tradition of the domestic judiciary was to be based on this.

The thesis reflects I. Shrag's analysis of the activities of judicial institutions on the territory of the Russian Empire. The researcher tried to put the study of current problems of contemporary justice on a broad scientific basis. In the creative heritage of the scientist his thesis is especially highlighted, where the peculiarities of the functioning of peasant courts are revealed in detail, their organizational structure is highlighted, and the main features of the judicial system are analyzed.

I. Shrag's review of the features of the Judicial Reform of 1864 is shown, noting its positive impact on the democratic foundations of the judiciary. Thanks to the reform, it was possible to introduce the foundations of an equal and independent court, to involve the population in the decision of court cases by involving them as jurors. The researcher assigned an important role to the introduction of the institute of justices of the peace as a unique phenomenon in the legislative practice of the state. He considered the proclaimed ideas of openness, competition, and the presumption of innocence to be the effective foundations of the judicial system and judicial proceedings. Separately, Ilya Shrag noted the

positive aspects of the introduction of the new court, which was declared to be universal. It is important that it aimed to establish guarantees of an impartial and fair resolution of the case, regardless of the person's status.

It is indicated that in the process of studying the functioning of judicial institutions, Ilya Shrag realized that the democratic foundations of the judiciary generally ran counter to the official policy of the autocracy. In this regard, the researcher traced the peculiarities of the introduction of counter-reforms, the purpose of which was to revise the norms of court statutes. This process was especially vividly revived during the reign of Alexander III, when the entire judicial system was supposed to be rebuilt on the model of the pre-reform period.

Key words: autonomy, State Duma, state formation, Ilya Shrag, national self-awareness, national liberation competitions, penitentiary system, crime, human rights, law, enlightenment movement, Russian Empire, self-government, unity, judicial system.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових періодичних виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз:

1. Скоморовський В. Б., Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Legal Bulletin*. 2022. № 3. Рр. 18-23. 0,25 друк. арк. (по міжнародних наукометричних базах Google Scholar; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

2. Кінзерська Т. В. Правозахисна діяльність Іллі Шрага. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. Вип. 35. С. 38-43. 0,25 друк. арк. (по міжнародних наукометричних базах Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, США).

3. Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на проблему реформування аграрного законодавства Російської імперії (крізь призму депутатства в

Першій Державній Думі). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Т. 1. С. 15-17. 0,13 друк. арк. (по міжнародній наукометричній базі Index Copernicus).

Статті у іноземних виданнях:

1. Shutak I., Skomorovskyi V., Muzychenko G., Riabchenko T., Kinzerska T., Humeniuk T. Features of the Norms of the Constitutional Law of Ukraine. *Estudios de Economia Aplicada*. 2021. Volumen: 39-5. ISSN: 1133-3197. P. 1-12. 0,5 друк. арк. (по міжнародній наукометричній базі Scopus).

2. Кінзерська Т. Становление государственного-правовых взглядов Ильи Шрага. *Legea și viața*. 2019. Nr. 10/2 (334). P. 46-48. 0,13 друк. арк. (по міжнародній наукометричній базі Index Copernicus).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кінзерська Т. В. Державницька позиція Іллі Шрага у І Державній думі Російської імперії. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 02 грудня 2021 р.). URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/1025> (дата звернення: 26.06.2022).

2. Кінзерська Т. В. Становлення творчої особистості Іллі Шрага в контексті суспільно-політичних процесів в українських землях кінця XIX – початку XX ст. *Новітні тенденції сучасної юридичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4-5 грудня 2020 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 16-19. 0,17 друк. арк.

3. Кінзерська Т. В. Захист прав української мови у державотворчій діяльності Іллі Шрага. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13-14 грудня 2019 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2019. Ч. I. С. 23-25. 0,13 друк. арк.

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Стан наукової розробки проблеми	19
1.2. Джерельна база дослідження	28
Висновки до розділу 1	40
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ІЛЛІ ШРАГА	42
2.1. Особливості становлення світоглядних орієнтирів І. Шрага	42
2.2. Утвердження державно-правових поглядів І. Шрага в руслі суспільно-політичних процесів на українських землях в кінці XIX – на початку XX ст.	57
Висновки до розділу 2	88
РОЗДІЛ 3 РОЛЬ І. ШРАГА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВО - І ПРАВОТВОРЕННІ	91
3.1. Державотворча діяльність Іллі Шрага у І Державній Думі Російської імперії	91
3.2. Захист прав української мови у контексті державотворчих і правотворчих поглядів І. Шрага	115
3.3. Принципи функціонування судових установ у творчій спадщині І. Шрага	129
Висновки до розділу 3	162
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розбудова сучасної української держави відбувається у складних та суперечливих умовах. Військові дії на території України, анексія значної частини українських земель, трансформаційні процеси у важливих сферах життєдіяльності країни чітко актуалізують потребу єдності й згуртування всього українського народу для вирішення надзвичайно важливих завдань внутрішнього та зовнішнього характеру. З цією метою вкрай важливо ефективно використовувати набутий історичний досвід попередніх поколінь, особливо зважаючи на те, що практично сто років тому українська держава вже проходила подібні процеси. Детальне вивчення особливостей національно-визвольної боротьби українського народу на початку ХХ ст. дасть можливість уникнути численних помилок та прорахунків, визначити місце і роль у державотворчих процесах провідних українських діячів.

У зв'язку з цим одним із найважливіших завдань вітчизняної науки на сучасному етапі є дослідження творчої спадщини відомих діячів, які були безпосередніми учасниками процесів українського державо- і правотворення на зламі століть. Звернення до їхніх державно-правових поглядів – це об'єктивна потреба часу, яка спонукає до нової й неупередженої оцінки спадщини діячів. Важливу роль у цьому контексті відіграв Ілля Шраг, який протягом усього свого життя боровся за права українського народу, відстоював його право на самовизначення.

З огляду на це, вивчення державно-правових поглядів Іллі Шрага становить неабиякий науковий інтерес. Аналіз його поглядів, починаючи з етапу їх формування й аж до становлення в контексті суспільно-політичних процесів в українських землях кінця ХІХ – початку ХХ ст., дасть можливість комплексно відобразити особливості українського державотворення зазначеного періоду, з'ясувати його роль в українському національному відродженні.

Теоретичну основу дисертації склали праці відомих вітчизняних науковців, серед них: Т. Андрусак, О. Биков, В. Бойко, І. Бойко, І. Василик, А. Ващенко, О. Головка, Ю. Гоцуляк, В. Греченко, С. Даниленко, Т. Демченко, В. Доморослий, Н. Дорошок, Л. Зіневич, С. Іваницька, С. Капітова, А. Катренко, Я. Катренко, В. Корольова, Н. Котельницький, О. Котляр, Н. Кузьменко, Г. Курас, У. Кухарук, І. Левченко, О. Леонтович, В. Милько, М. Москаленко, О. Обушний, В. Онищенко, О. Оніщенко, М. Радіо, О. Рахно, В. Скоморовський, О. Сморжевська, І. Старовойтенко, І. Усенко, А. Француз, В. Шандра, Л. Шара, Н. Шарпата, А. Шацька, В. Шевченко, В. Яремчук, О. Ярмиш та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось в рамках науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (державний реєстраційний номер УкрІНТЕІ: 0118U001384) 05.2018-06.2023.

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» (протокол № 7 від 31 травня 2018 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є дослідження державно-правових поглядів Іллі Шрага в контексті процесів вітчизняного державо- і правотворення в другій половині XIX – початку XX ст.

Поставлену мету конкретизовано в таких *завданнях*:

- дослідити стан наукової розробки проблеми;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- простежити особливості становлення світоглядних орієнтирів

Іллі Шрага;

- розкрити особливості утвердження державно-правових поглядів Іллі Шрага в руслі суспільно-політичних процесів на українських землях в кінці XIX – на початку XX ст.;
- висвітлити державотворчу діяльність Іллі Шрага в I Державній Думі Російської імперії;
- встановити особливості захисту прав української мови у контексті державотворчих і правотворчих поглядів Іллі Шрага;
- схарактеризувати принципи функціонування судових установ у творчій спадщині Іллі Шрага.

Об'єктом дослідження є життєвий шлях, творча спадщина, державотворча діяльність визначного українського юриста Іллі Шрага.

Предметом дослідження є державно-правові погляди Іллі Шрага.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить система загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, що забезпечують комплексний розгляд державно-правових поглядів І. Шрага. За допомогою зазначених методів розглянуто досліджуване питання у статичній і динамічній його розвитку, належним чином відтворено логічність і послідовність процесів становлення й розвитку державно-правових поглядів І. Шрага. Діалектичний підхід дав можливість простежити життєвий шлях і роль І. Шрага у суспільно-політичній та культурно-просвітницькій діяльності (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1). Метод системно-структурного аналізу дозволив розкрити місце державно-правових поглядів І. Шрага у системі вітчизняної політико-правової думки (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Історико-правовий метод застосовано з метою усвідомлення еволюції державно-правових поглядів І. Шрага (підрозділи 2.1, 2.2). Системний метод дозволив проаналізувати та класифікувати історіографічні та архівні матеріали, які використовувались у дисертації (підрозділ 1.1, 1.2). Завдяки порівняльно-правовому методу вдалося здійснити порівняльний аналіз державно-правових поглядів І. Шрага та інших тогочасних видатних діячів із досліджуваної проблематики (підрозділи 3.1, 3.2). Формально-юридичний метод використовувався у ході

аналізу досліджень І. Шрага (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). В процесі роботи над дисертацією авторка також керувалася підходами, які були сформульовані з сучасних позицій і вже два десятиліття успішно втілюються в життя членами Міжнародної асоціації істориків права: йдеться про відносно новий напрямок в історико-правових дослідженнях, що отримав назву «юридична біографістика» [225, с. 4-9].

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, де на основі широкої історіографічної та джерельної бази досліджуються державно-правові погляди І. Шрага.

Внесок здобувача у розробку зазначеної проблеми визначають такі основні результати:

уперше:

на основі глибокого опрацювання джерел комплексно проаналізовано процес становлення та утвердження державно-правових поглядів І. Шрага з урахуванням низки істотних факторів, які вплинули на становлення його особистості;

розкрито напрямки наукових розробок І. Шрага у сфері функціонування судових установ як елемента системи правосуддя в умовах режиму загальноімперського самодержавства;

простежено погляди І. Шрага на систему формування українських патріотичних переконань у контексті забезпечення за всіма громадянами права на культурне і національне самовизначення;

удосконалено:

положення про те, що у творчій спадщині І. Шрага чітко простежуються ідеї української автономії та національної самоідентичності з усвідомленням того, що єдність української нації та її розвиток визначається комплексом якісних здобутків у всіх сферах життєдіяльності суспільства;

знання про багатоаспектну діяльність І. Шрага як адвоката, дослідника у сфері юриспруденції та державного діяча;

положення стосовно актуалізації І. Шрагом ідей соборності українських земель та відстоювання прав українського народу у межах єдиної української держави;

набули подальшого розвитку:

доброби щодо впливу суспільно-політичних процесів в українських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на державно-правові орієнтири І. Шрага;

знання щодо депутатської діяльності І. Шрага в І Державній Думі Російської імперії стосовно захисту прав українського народу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблені пропозиції й висновки можна використати у таких сферах:

правотворчій – у процесі розробки нормативно-правових актів у сфері регулювання державного устрою та конституційного забезпечення української державності;

правозастосовчій діяльності – у процесі реформування правової системи України на сучасному етапі;

науково-дослідній – з метою подальшого наукового розроблення актуальних питань вітчизняного державотворення;

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін та курсів під час підготовки підручників, посібників і навчально-методичного забезпечення викладання таких навчальних дисциплін, як: «Історія держави і права України», «Історія політичних та правових вчень», «Теорія держави і права», «Історія України», «Політологія».

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень викладені у дисертації, оприлюднені та обговорені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Університету економіки та права «КРОК». Основні результати й теоретичні позиції, що характеризують положення дослідження, оприлюднені дисертанткою на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса,

13-14 грудня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Новітні тенденції сучасної юридичної науки» (м. Дніпро, 4-5 грудня 2020 р.); Міжнародній конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (м. Київ, 02 грудня 2021 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 8 наукових працях, 3 статті опубліковано у наукових періодичних виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз, 2 статті – у закордонних фахових виданнях, а також 3 публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки й положення наукової новизни одержані автором самостійно. Дисертанткою було опубліковано 8 статей за темою дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів з висновками до кожного розділу, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, з них основний текст займає 171 сторінку. Список використаних джерел складається з 229 найменувань і займає 25 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Наукова література з даної проблематики є доволі різноманітною за формою і характером. Ще за життя І. Шрага про нього писали в пресі, тоді ж з'явилися окремі публікації в різних періодичних виданнях. Серед сучасників І. Шрага значним інформаційним потенціалом вирізняється творчий спадок С. Єфремова, який ще за життя приділив діячу чимало уваги. Бувши виданим істориком громадських рухів, він проявляв систематичне зацікавлення життям і творчістю тих людей, які ці рухи творили [70, с. 262]. Так у «Літературно-науковому віснику» С. Єфремов, з нагоди 25-літньої громадської діяльності Іллі Шрага, подає інформацію про нього як справедливого борця за українські інтереси й людину великої енергії та вдачі, що своїми якостями зуміла об'єднати видатних українських діячів задля боротьби за права і свободи рідного народу [153, с. 60]. Надалі С. Єфремов неодноразово згадував І. Шрага на сторінках тогочасної преси.

У 1906 році в журналі «Український вісник» було опубліковано статтю В. Шемета «Українська парламентська фракція» [202], яка значною мірою висвітлювала особливості тогочасного політичного життя у стінах І Державної Думи Російської імперії. Особливо у цьому контексті розкривається діяльність І. Шрага як очільника української парламентської фракції, метою діяльності якої був захист інтересів українського народу. При цьому зазначається, що до об'єднання входило чимало депутатів, що сповідували ідею автономії України.

Цього ж року у цьому журналі О. Білоусенко опублікував статтю «Український парламентський клуб» [10]. Автор детально проаналізував процес створення української парламентської фракції з метою спільного вирішення інтересів українського народу. Водночас підіймається питання

щодо національно-територіальної автономії України та аграрного питання, яке неодноразово стояло на порядку денному засідань Державної Думи. Зазначимо, що І. Шраг багато уваги приділяв питанням створення фракції та згодом очолив її. Крім того, питання національно-територіальної автономії України та аграрне питання були одними із ключових у його діяльності, про що свідчать неодноразові публічні виступи політика з парламентської трибуни.

У 1907 році на сторінках часопису «Київська старовина» було узагальнено здобутки українського визвольного руху за минулий рік [60]. У зв'язку з цим інформативно значущими є дані про політичну та громадську діяльність І. Шрага, де відображено постать діяча у руслі виборчих процесів до І. Державної думи Російської імперії та його політичної діяльності.

У 1910 році видатний український діяч М. Грушевський згадує про І. Шрага на сторінках київського тижневика «Село» [33]. У нарисі «Чернігів», дослідник подав ряд важливих подій багатовікової історії міста. Постать І. Шрага згадується в контексті розвитку регіональної історії в загальному контексті суспільно-політичних процесів розвитку українських земель.

Зі встановленням радянської влади публікацій, присвячених І. Шрагу, не спостерігалось, оскільки висвітлення інформації про осіб, які відстоювали ідею самостійності України, суперечило офіційно встановленій цензурі. Тому, цілком очевидно, що певний матеріал про діяча можна виявити в окремих діаспорних виданнях. 1934 року у Варшаві вийшла книга О. Лотоцького «Сторінки минулого», де ґрунтовно досліджено діяльність І. Шрага як депутата І Державної думи Російської імперії [115]. Чимало уваги автор відвів з'ясуванню ролі політика в організаційно-правовому оформленні Української парламентської фракції, проілюстрував його програмні засади діяльності та особливості формування численних комісій з питань відстоювання українського національного питання у державній інституції.

Значного розвитку дослідження постаті Іллі Шрага набуло з проголошенням незалежності України. З'явилося багато напрацювань, де він постає в новому світлі, по-новому оцінюється його діяльність. З цього приводу варто відзначити статтю Т. Демченко та Г. Кураса «І. Л. Шраг – «славний український діяч» [44], у якій було здійснено об'єктивний аналіз життєдіяльності І. Шрага в умовах незалежності України.

Стаття містить багатий фактологічний матеріал щодо формування світогляду І. Шрага, його юних літ, періоду навчання та професійного зростання як правозахисника. Авторами розглянуто його адвокатську діяльність, чимало уваги приділено особистим якостям правника у процесі правозахисної діяльності. Водночас стаття розкриває діяльність І. Шрага в органах місцевого самоврядування, особливо у процесі функціонування земських установ, багато уваги приділено його політичній, громадській та культурно-просвітницькій діяльності.

З початком 1990-х років можемо спостерігати суттєве поживлення у дослідженнях постаті І. Шрага. Важливу лепту у цей процес внесли Т. Демченко, В. Шевченко В. Онищенко та інші вчені, які сконцентрувалися на діяльності І. Шрага на теренах українства [200] та його ролі в діяльності РУП на Чернігівщині [201], а також загальних питаннях його постаті [47].

Потрібно констатувати, що більшість праць, де різносторонньо відображено постать І. Шрага опубліковано у 2000-х роках. Умовно їх можна поділити на окремі групи, які торкаються важливих аспектів діяльності вченого. Окрему групу праць становлять дослідження, які відображають адвокатську діяльність І. Шрага. Так у працях Т. Андрусика [4], В. Гвоздія [20] відображені загальні питання його адвокатської діяльності; основні аспекти адвокатського фаху діяча періоду української революції містяться у працях І. Василик [15], Н. Медянець [122], В. Скальського [156; 157], О. Дерій та А. Крижевського [56], його участь у діяльності правничих товариств розкривають у своїх роботах А. Дмитренко [58], Р. Калюжний та Ю. Дорошенко [79].

Інша група досліджень спрямована на вивчення політичної діяльності І. Шрага. Важливими у цьому контексті є роботи О. Богданова [11], О. Реєнта [150], О. Кривобока [102; 103], О. Тимошенко [167], М. Циганюка [182], В. Яремчука [223]. Ряд напрацювань цього напрямку присвячено вивченню участі парламентарія у розв'язанні аграрного питання. Серед них відзначились В. Милько [123-125], О. Федьков та В. Дубінський [63; 171].

У контексті дисертаційного дослідження потрібно вказати актуальні доробки, де відображена культурно-просвітницька та громадська діяльність І. Шрага. Серед науковців у цьому плані відзначились Н. Гончарова [24], С. Даниленко [34], І. Старовойтенко [161; 162], С. Фомська [173; 174], М. Ярошенко [228]. Розкриття питання щодо участі діяча у діяльності тогочасних товариств та організаціях патріотичного спрямування дає можливість простежити особливості становлення та еволюції його державно-правових поглядів.

До питання мовознавчої діяльності Іллі Шрага звернулися відомі вітчизняні вчені, серед яких необхідно виокремити таких як: Л. Зіневич [67], Н. Кузьменко [104], І. Левченко, О. Котляр, У. Кухарук, О. Смержевська [109], А. Шацька [196]. У працях науковців на його поглядах акцентується вирішення мовного питання, оскільки саме українську мову він вважав невід'ємним елементом самовизначення рідного народу. Завдяки І. Шрагу та його однодумцям проблему вирішення мовного питання вдалось піднести на загальнодержавний рівень.

Варто відзначити також важливий потенціал наукових досліджень, які висвітлюють земську діяльність І. Шрага. Серед науковців багато питань сконцентровано навколо важливих аспектів щодо судових повноважень земських начальників та засобів їх реалізації [16], юридичного статусу земських гласних, голів та членів земських управ [17], персонального складу Чернігівської міської управи [192-194], організації служби діловодства в земських управах на території України [117], засадничих основ створення, структур та складу Чернігівського губернського виконавчого комітету [134;

137], земської статистики Чернігівської губернії [61], загальної діяльності земських установ [97-100].

Значний науковий потенціал мають праці, які висвітлюють участь І. Шрага в процесах українського державотворення 1917-1921 років. У цьому напрямку важливо зазначити науковий доробок таких авторів: В. Верстюка, який проаналізував важливі аспекти Всеукраїнського національного конгресу в контексті періоду становлення Центральної Ради [18], А. Катренко, Я. Катренко, П. Скрипника, які широко висвітлили взаємовідносини І. Шрага та М. Грушевського в контексті українського національного відродження [80; 81; 159]. На культурницькому чиннику формування української національної еліти в добу Центральної Ради 1917-1918 рр. зосередив свою увагу М. Манько [121], а Р. Пиріг розкрив особливості формування гетьманського уряду в період української революції [138], М. Радіо ж висвітлив діяльність І. Шрага в період проголошення I Універсалу Центральної Ради [147]. Загальні питання становлення національної державності періоду української революції та державотворення 1917-1921 рр. порушили Т. Швидченко та С. Губський [197].

Важливим історичним джерелом для дисертаційного дослідження стали Шрагівські читання, які започатковані науковцями Чернігівщини у 2007 році. Така традиція була присвячена 160 річчю від дня народження Іллі Шрага. Серед організаторів необхідно відзначити Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті [73, с. 150]. Основними напрямками наукових інтересів дослідників виступила біографія Іллі Шрага, його оточення, громадсько-політична та культурницька діяльність, а також суспільно політичні процеси, які відбувалися на території Чернігівської губернії у кінці XIX – початку XX століть.

Матеріали перших трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.) увійшли до збірника: «Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів» [219], що вийшов друком у Чернігові 2011 року. У збірнику відображено різноплановий матеріал, який подає унікальні відомості про життя і діяльність І. Шрага. Інформація про його особисте життя та біографічні дані розкривається у публікаціях Н. Шарпатої [195], Т. Демченко [38]. Дані про родину діяча знаходимо у праці О. Оніщенко [136]. Суспільно-політичній і громадській діяльності І. Шрага присвятили свої праці О. Леонтович [110], І. Старовойтенко [162], О. Ісаєнко [78], О. Рахно [148], Т. Демченко і М. Москаленко [50], Т. Андрійчук [3]. Значну увагу у збірнику відведено функціонуванню установ земського та міського самоврядування, у діяльності яких брав активну участь І. Шраг. Слід відмітити також статті А. Ващенко та О. Обушного [17], Л. Шари [193], І. Еткіної [64]. Певні загальні відомості того періоду містяться у працях О. Тарасенка [165] та О. Гейди [21].

Варто також відзначити, що зусиллями чернігівських науковців традиція проведення Шрагівських читань продовжувалась і в наступні роки [13, с. 201; 220-222]. Матеріали регулярно публікуються у спеціальних збірниках статей, вони є різноплановими за своїм характером і становлять неабияку наукову цінність. Вони мають потужний науковий інтерес не тільки з точки зору вивчення безпосередньо постаті Іллі Шрага, його земляків і соратників, але й дають можливість комплексному аналізу подій вітчизняного державотворення кінця XIX – початку XX ст.

Серед найвизначніших дослідників життєвого шляху й творчості Іллі Шрага потрібно назвати видатну сучасну українську вчену Т. П. Демченко. Саме їй належить потужний пласт наукових досліджень, які різносторонньо відображають ключові аспекти досліджуваної проблематики. Одним із найгрунтовніших історіографічних матеріалів, де комплексно висвітлюється постать Іллі Шрага, вважаємо фундаментальну монографію дослідниці «Батько Шраг» [36], яка видана 2008 року в м. Чернігів. Структурно робота вміщує 16 розділів, де авторка торкається найважливіших аспектів

життєдіяльності діяча, що на сьогодні є яскравим прикладом комплексного підходу у сфері наукової біографістики. У перших розділах монографії розкриваються оригінальні відомості стосовно особливостей становлення особистості І. Шрага. У зв'язку з цим дослідниця описує його юнацькі роки, чимало уваги приділяє оточенню, серед якого переважала українська мова й ментальність, відображає його студентські роки, особливо період, коли І. Шраг став одним із лідерів студентського руху. Т. Демченко ґрунтовно ілюструє процеси формування його переконань і поглядів, прагнення до активної державотворчої діяльності.

Дослідниця багато уваги приділила практичній діяльності Іллі Шрага. Зокрема, в монографії зосереджено увагу на його адвокатській діяльності, участь у роботі міської та земської інституцій, громадсько-просвітницьку діяльність. Зазначається, що долучившись до ліберально-демократичного крила земців, І. Шраг знайшов можливості для реалізації власного потенціалу як громадського діяча. Водночас у роботі подається аналіз становлення його національних орієнтирів. У зв'язку з цим авторка наголошує, що відданість українській справі завжди була визначальною рисою особистості І. Шрага. У принципових питаннях діяч завжди стояв на твердих переконаннях і прагнув пошуку компромісів, перемовин, згладжування гострих моментів, умів знаходити спільну мову з численними опонентами.

Окремо слід зупинитись на розкритті особливостей його адвокатської діяльності. Авторка відображає Іллю Шрага як високопрофесійного правника. Характерно, що він очолював список присяжних повірених, призначався членом провінційної присутності земських та міських справ як представник від Чернігова, неодноразово вів справи політичного характеру. Т. Демченко наголошує, що у своїй професійній діяльності І. Шраг постійно відстоював інтереси селян, діячів українського національного руху незалежно від їхнього статусу, максимально прагнув до забезпечення рівних прав. При цьому часто таку діяльність юрист здійснював на безоплатній основі, що вкотре демонструє його роботу на користь українській справі.

При дослідженні політичної діяльності І. Шрага, Т. Демченко акцентує на його діяльності у лавах Української Демократичної партії, згодом Української Демократично-радикальної партії. Зазначається, що під час перебування політика у складі ліберально-демократичної партії (кадети), він як визнаний діяч національно-визвольного руху був обраний до І Державної думи імперії від Чернігівської губернії. Аналізується також участь І. Шрага у справі об'єднання депутатів-українців і формування у зв'язку з цим парламентської фракції. При цьому головною метою діяльності фракції була стала розробка законопроекту про автономію України.

Поряд з тим Т. Демченко у своїх працях багато уваги приділила участі І. Шрага українському національному відродженню [47], його ролі у становленні вітчизняної культури [41; 44], депутатській діяльності [39], участі у просвітницькому русі [37], листуванню з провідними тогочасними діячами [43; 45; 46; 48; 49; 114] тощо. Їй належить заслуга щодо комплексного дослідження постаті І. Шрага як непересічної особистості, яка відіграла величезну роль у процесах вітчизняного державо- і правотворення.

Серед сучасних дослідників постаті І. Шрага можемо виокремити також С. Іваницьку. Основний аспект її досліджень торкається епістолярної спадщини та політичної діяльності вченого. Зокрема, їй належить вагома роль висвітлення особистості І. Шрага у контексті аналізу діяльності керівництва Української демократично-радикальної партії [69], характеристики функціонування кадетської партії на Чернігівщині у 1905-1914 роках [71], ліберальних кіл Чернігівщини та центральної структури партії Народної свободи [72]. Водночас дослідниця спричинилася до публікації значної частини епістолярної спадщини діяча, серед якої листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага [113], Михайла Могилянського до Іллі Шрага [48], листування Петра Стебницького та Іллі Шрага [49].

Певний дослідницький інтерес стосовно земської діяльності І. Шрага становить монографія О. Рахно «Чернігівські земці (історико-біографічні

нариса)» [149]. Видання містить оригінальний матеріал з приводу перебування І. Шрага у чернігівському земстві як виборному органі самоуправління Російської імперії. Серед персоналій, які висвітлюються у книзі, І. Шраг відображається як визначний діяч українського національно-визвольного руху. Автор вдало показав, що діяч мав здатність ефективно працювати у колективі не зважаючи на жорсткі вимоги щодо участі у земській практиці. При цьому громадські інтереси діяч свідомо й цілеспрямовано ставив понад власними, що сприяло ефективній діяльності земської інституції на ниві актуалізації українського національного питання.

Як бачимо, на сучасному етапі державно-правові погляди діяча викликають неабияке зацікавлення дослідників. Проте проведений аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що спеціального висвітлення в українській науці воно не знайшло. Недостатнє вивчення даної теми та її наукова актуальність вимагають подальшого предметного опрацювання, яке сприятиме більш поглибленому дослідженню державно-правових поглядів Іллі Шрага.

Таким чином, аналіз історіографічної бази дає підстави стверджувати, що постать І. Шрага неодноразово ставала об'єктом інтересів широкого кола науковців. Значне коло досліджень пов'язане з вивченням біографічних даних діяча періоду його навчання й особливостями формування як свідомого індивіда. Чимало праць висвітлюють його адвокатську, земську, громадську, політичну, культурну, просвітницьку діяльність, розкривають роль діяча у суспільно-політичних процесах в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. Віддаючи належне зробленому й оцінюючи рівень певного опрацювання теми, водночас треба відзначити, що сучасний стан вивчення державно-правових поглядів Іллі Шрага, як і подальший комплексний аналіз даної теми упродовж усього його життя, недостатній.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження державно-правових поглядів Іллі Людвиговича Шрага потребувало використання великого масиву архівних джерел, опублікованих матеріалів, творчої спадщини вченого, інформації з періодичних видань, а також залучення чималої кількості монографічної, публіцистичної, мемуарної та довідкової літератури.

Архівну джерельну базу дослідження склали документи Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), відділі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Значна кількість матеріалів представлена також у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського.

Найбільш цінними для нашого дослідження є рукописи й публікації вчених, що були надруковані в книгах і періодичних виданнях XIX-XX ст. З метою їх виявлення опрацьовані практично всі наявні каталоги й бібліографічні покажчики тогочасних видань у національному бібліотечному фонді України.

Значна наукова цінність документів ЦДІАУК. Матеріали фондів розкривають переважно громадсько-політичну та наукову діяльність Іллі Шрага. Інформативно насиченим в контексті нашого дослідження є фонд 1235 «Грушевські – історики, лінгвісти» [181], де вміщено важливі документи про взаємовідносини І. Шрага та М. Грушевського. Слід зауважити, що родинний фонд Грушевських уособлює собою найбільший концентрований масив документів, які стосуються як особистого життя, так і наукової, літературної, видавничої та політичної діяльності Михайла Сергійовича [154, с. 697].

Взаємозв'язки І. Шрага та М. Грушевського представлені переважною більшістю у формі листування між ними. Характерно, що листи пересилалися офіційною поштою, здебільшого через російсько-австро-

угорський кордон, а тому автори часто були змушені оминати ряд політичних питань, які могли б викликати підозру у представників офіційної влади [81, с. 25]. Основний масив матеріалів стосується важливих питань з приводу підготовки та надсилання оглядів Чернігівського і Херсонського земських збірників для «Записок НТШ», публікацій для ряду тогочасних періодичних видань, кореспонденція видань Чернігівського губерньського земства до Львова, та, відповідно, «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника» – до Чернігова та інших ключових аспектів політичної, фінансової та організаційної діяльності.

Матеріали фонду висвітлюють постать І. Шрага в царині його невтомної праці на користь України та її народу. У цьому зв'язку наявні матеріали, які відображають відомості про творчі й інші зв'язки І. Шрага з діячами науки й культури України, деякі деталі до його біографії, правозахисну діяльність, зокрема, його участь як адвоката в захисті українських діячів від різних утисків царської влади.

Значну наукову цінність для нашого дослідження мають документи ДАЧО. Матеріали розкривають переважно різноманітні аспекти діяльності Іллі Шрага. У зв'язку з цим заслуговує на увагу фонд 1081 «Шраг Ілля Людвигович (1847-1919) – адвокат і громадський діяч» [55]. Документи фонду налічують 81 одиницю зберігання і хронологічно сягають з 1883 по 1919 роки. Документи розкривають відомості стосовно його службової й громадсько-просвітницької діяльності. Серед вказаних матеріалів інформативно значущими вважаємо статтю І. Шрага про життя та діяльність історика О. Лазаревського, доповіді, повідомлення, нотатки про автономію України, нотатки про стан науки й народної освіти в Україні, впровадження в школах української мови, про національні групи в Державній думі, конспекти книг М. Аркаса «Історія України-Русі», М. Костомарова «Богдан Хмельницький», О. Єфименко «Історія українського народу». Важливими у цьому контексті є також матеріали судової діяльності І. Шрага, його візитна картка, запрошення та перепустка як члена І Державної думи, повідомлення

місцевої преси про засідання Чернігівського комітету представників громадських організацій, головою котрого був І. Шраг.

Окреме місце серед документів фонду займають біографічні відомості Іллі Шрага. Серед них виокремимо вітальні телеграми з нагоди 25-річчя його громадської та судової діяльності, у зв'язку з обранням членом І Державної думи, повідомлення та нотатки про смерть і поховання І. Шрага, телеграми родині у зв'язку з його смертю.

Чимало матеріалів у фонді містить листування до І. Шрага. Зокрема серед кореспондентів представлені Баранова-Хижнякова, В. Д. Гаврик, М. С. Грушевський, М. Євфимів, Л. Жебун, Т. Ковбаса, І. Курдюк, М. Могилянський, О. Обухов, Г. Одинець, М. Саєнко, С. Силенко, Г. та Я. Суяркови, Хижнякова, М. Ширай, О. Шраг, комісія з питань видання історії тогочасної адвокатури тощо.

Значну наукову цінність несуть маніфести; звернення членів І Державної думи до громадян з питань розпуску думи царським урядом у 1906 р., журнали засідань Чернігівського губернського земського зібрання, постанова Московського товариства сільського господарства про ставлення до подій 9 січня 1905 р., телеграми Миколи II Чернігівському губернському керівнику дворянства з подякою за вірнопідданські почуття, резолюції конференції Партії народної волі, з'їзду поляків, що проживали на території Чернігівської губернії, інструкція Головної ради «Української селянської громади» щодо організації губернських та повітових рад громади та проєкт програми Української селянської громади (1918).

Широко представлені матеріали тогочасних видань, серед яких назвемо журнали «Канівська неділя», «Рілля», «Хлібороб», газети «Нова Рада», «Революційна ставка», «Робоче життя» та інші.

Потужний науковий інтерес у контексті нашого дослідження викликають документи відділу Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [75; 76]. Важливими є матеріали стосовно організації та проведення земських зборів у Чернігові, офіційні відомості

стосовно співпраці І. Шрага з Канцелярією цензурного комітету з приводу видання творів дослідника, дані щодо його взаємодії з редакцією газети «Рада», Головним управлінням з питань друку щодо сприяння у виданні творів українських авторів тощо. Чільне місце також займають спогади І. Шрага про визначних діячів того часу.

Водночас серед документів уміщена значна епістолярна спадщина діяча. Зокрема широко представлено його листування з М. Лисенком, Г. Милорадовичем, Я. Беговодським, А. Тищинським, О. Білозерським, О. Кістяківським, М. Коцюбинським, П. Житецьким, О. Куліш, П. Кулішем, І. Нечуй-Левицьким, родиною Грінченків, О. Стешенко, І. Стешенко, П. Стебницьким [75, т. I; 76, т. III].

Велике наукове зацікавлення з даної теми становлять фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [186]. У музеї знаходиться особовий фонд Іллі Шрага, матеріали якого хронологічно охоплюють період з 1868 по 1919 роки. У переважній більшості документи представлені листуванням з численними адресатами. У фонді уміщено листи 234 осіб [46, с. 115]. Серед них яскраво виділяються представники тогочасного суспільно-політичного та культурного руху. До них потрібно віднести кореспонденцію О. Барвінського, М. Василенка, В. Гнатюка, М. Грінченко, М. Грушевського, В. Доманицького, М. Драгоманова, С. Єфремова, О. Косач, Н. Кобринської, Г. Коваленка, О. Кониського, Ф. Красицького, М. Кропивницького, М. Лисенка, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, М. Могилянського, І. Нечуя-Левицького, А. Ніковського, М. Павлика, О. Русова, С. Русової, М. Садовського, В. Самійленка, П. Стебницького, М. Старицького, А. Чайковського, Є. Чикаленка, М. Шухевича та багато інших.

За хронологією листи беруть початок від кінця XIX ст. Серед широкої палітри епістолярної спадщини значний масив становлять листи О. Кониського, які вийшли друком у Чернігові з нагоди 175-річчя письменника і громадського діяча. Переважна більшість листів датується

початком XX століття і характеризується низьким ступенем їхньої збереженості [46, с. 115]. Листування висвітлює процес фахового зростання Іллі Шрага та його активну участь у діяльності земських інституцій на території Чернігівської губернії. Водночас потрібно зауважити, що інтенсивна суспільно-політична діяльність Іллі Шрага та часта зміна місця дислокації сприяли тому, що не весь масив епістолярної спадщини був збережений повною мірою. Однак у процесі життєдіяльності діяч поступово систематизував власний архів, у якому належним чином збереглися матеріали листування [46, с. 115].

За своїм характером епістолярна спадщина здебільшого представлена важливими ідеями українського національного відродження. Досліджуючи матеріали музею можемо простежити, що Ілля Шраг користувався стислим і конкретним стилем викладу матеріалу. Це пояснюється надзвичайно широкою кількістю адресатів та систематичним браком часу, у зв'язку з участю у громадських справах. Характерно, що значна кількість листів належить адресатам, які звертаються до діяча за практичною допомогою стосовно організаційних чи фінансових питань. Часто мова йшла про юридичний супровід, а також грошову підтримку осіб та організацій.

Таким чином, фонди музею представлені значною кількістю документів, які містять відповідь на ключові питання нашого дисертаційного дослідження. Особливо важливими вони є з точки зору розкриття діяльності І. Шрага як яскравого представника української інтелігенції, основна діяльність якого спрямована на відстоювання прав українського населення, рідної мови, культури та освіти, що в умовах імперського самодержавства було виявом його чіткої громадянської позиції. Завдяки діловим якостям та особистим рисам, він згуртував навколо себе провідних діячів того часу, основною метою діяльності яких була боротьба за права українського народу.

Значна частина архівних матеріалів про життя і діяльність Іллі Шрага зберігається у Чернігівському літературно-меморіальному музеї Михайла

Коцюбинського [188]. Серед фондів музею чільне місце займає значна епістолярна спадщина І. Шрага, яка представлена у листуванні з родиною Коцюбинських та письменницею Ганною Барвінок.

Потрібно наголосити, що М. Коцюбинський разом із родиною відіграли значну роль у житті І. Шрага. У їхній епістолярній спадщині відобразились почуття взаємної поваги, близькості у справі натхненної праці на благо рідного народу. Зокрема, листи М. Коцюбинського до І. Шрага висвітлюють особливості їхніх поглядів на становище українського народу, порушують питання боротьби за національні інтереси. Чимало інформації у документах стосується просвітницького руху на українських землях, до розвитку якого вони мали безпосереднє відношення.

Серед фондів музею певний дослідницький інтерес становить листування Іллі Шрага з письменницею Ганною Барвінок. До сьогодні збереглось більше 400 листів між діячами. На момент спілкування Г. Барвінок була дружиною Пантелеймона Куліша, а Ілля Шраг перебував у статусі одного із засновників чернігівської «Просвіти», депутатом Державної Думи Російської імперії, членом Центральної Ради. У документах, поряд з приватними родинно-сімейними питаннями, порушуються загальні проблеми громадсько-культурного і політичного життя на території українських земель.

Діяльність Іллі Шрага у земських установах доволі широко сьогодні відображена у різноманітних джерелах. Важливою для нашого дослідження є офіційна земська документація, що пов'язана з питаннями ведення діловодства. Використання у роботі відповідної земської документації потребувало залучення широкого кола документів, які відображають особисті думки депутатів, характер їх клопотань з актуальних питань функціонування земства, а також відповідних журналів і стенограми засідань земських зібрань, збірників постанов Чернігівського губернського земського зібрання [61, с. 62-63]. Залучення зазначених матеріалів дає можливість простежити особистісний фактор у процесі вирішення важливих земських

питань. Значний інформаційний потенціал у зв'язку з цим мають журнали засідань губернських та повітових земських зібрань, доповіді губернської управи та стенографічні звіти. Важливим джерелом для нашого дослідження є стенограми засідань губернських земських зібрань, які почали видаватись в другій половині XIX – початку XX ст.

Державно-правові погляди Іллі Шрага знайшли своє відображення у творчій спадщині І. Шрага. Серед численних творів дослідника особливе місце займають його «Листи з Чернігівщини», котрі були опубліковані впродовж 1892-1895 років у львівському щомісячнику «Правда» [160] під псевдонімом «Чернігівець» [68, с. 8].

За своєю суттю «Листи з Чернігівщини» є важливим історичним джерелом з точки зору їхньої інформативної насиченості історичними фактами, які мали місце в українському суспільстві того часу. Матеріал, який відображений у документах, стосувався як локальних питань життєдіяльності краю, так і загальноімперських тенденцій розвитку держави [199, с. 4-5]. У листах відображається суть реформ 1880-1890-х років, які були запроваджені царизмом на зміну демократичним перетворенням в Російській імперії у 1860-1870-х роках. Очевидно, що проголошені контрреформи імператором Олександром III запроваджувались з метою відновлення поміщицького дворянського стану, який поступово втрачав свою вагу. Це, у свою чергу, загрожувало принципам монархічного державного управління. Відтак імперський уряд у справі відродження ідей самодержавства проголосив створення його основної опори, якою мало стати дворянство. Саме з цією метою було запроваджено інститут земських начальників, у зв'язку з чим було внесено відповідні зміни до установчих документів, у систему земського і міського управління, систему судочинства та освіти. Таким чином, чітко простежується посилення боротьби самодержавства проти опозиції та обмеження певних здобутків демократичного характеру, які були притаманними післяреформеному правлінню Олександра II. Тому, цілком природно, що особливості державно-правового та суспільного ладу цього

періоду лягли в основу більшості робіт Іллі Шрага, одними із найважливіших є «Листи з Чернігівщини» [204-211].

Листи з Чернігівщини є важливим джерелом відносно характеристики діяльності органів місцевої адміністрації та специфіки її роботи у сфері українського питання. Зокрема, документ висвітлює численні зловживання місцевої адміністрації у сфері судочинства, освіти та культури. Аналізуючи політику влади, І. Шраг переконливо зазначав, що такий стан речей призведе до занепаду імперського режиму, оскільки низький рівень життя українського населення як на території Чернігівської губернії, так і інших частин Російської імперії зовсім не сприяє розвитку державотворчих процесів, а, навпаки, призводить до численних виступів і народного спротиву.

Аналізуючи політику місцевої влади, він доволі критично оцінював їх особисті якості та методи роботи. Варто наголосити, що у «Листах» засуджується підтримка земськими начальниками тілесних покарань, які офіційно дозволялися у роботі волосних судів. У документі відображається, що з появою введення до земського інституту земських начальників, тілесні покарання перетворилися на пріоритетні у процесі судочинства.

Окремої уваги потребує позиція Іллі Шрага стосовно викриття численних зловживань з боку земських начальників, які були притаманні для усіх українських земель. Мова йде насамперед про ігнорування елементарних потреб українського населення та тотальну зневагу до нього, оскільки чиновницький апарат не брав до уваги інтересів селян та простого українського люду.

Яскравою ілюстрацією щодо характеристики місцевої влади можемо вважати детальний аналіз політики Чернігівського губернатора О. Анастасьєва, який доволі широко здійснив Ілля Шраг [208]. Об'єктивний аналіз представленого матеріалу обґрунтовується тим, що діяльність чернігівського губернатора відбувався безпосередньо у період роботи Іллі

Шрага у земських установах, тобто став безпосереднім свідком подій, які лягли в основу документа.

Потрібно відзначити, що у «Листах з Чернігівщини» міститься цікавий фактичний матеріал про тогочасну систему судочинства. Ілля Шраг доволі детально розкриває дане питання, концентруючи свою увагу на особливостях згортання принципів судової реформи 1864 року. Зокрема він наголошував, що у період правління Олександра III було знищено систему мирового судочинства, зменшено компетенцію присяжних засідателів та порушено основи відділення суду від адміністрації [206]. При цьому діяч указував на глобальність чинної проблеми у межах цілої імперії. Такі принципи функціонування судових установ дослідник пояснював зміцненням основ самодержавства та посиленням його впливу на судову систему. Варто наголосити, що твори Іллі Шрага є цінним джерелом для нашого дослідження. Відзначимо, що значна частина праць невідома широкому загалу вчених. Деякі з них уводяться в науковий обіг уперше.

Значну групу джерел становить преса. З середини XIX ст. існує доволі широкий спектр різнопланових періодичних видань. Часописи другої половини XIX – початку XX ст. містили інформацію про події різних аспектів життя суспільства, діяльність громадських, культурно-освітніх товариств, партій тощо. Часто на шпальтах преси згадувалось ім'я Іллі Шрага. Повідомлення газет вимагали критичного ставлення та всебічної перевірки. При їх дослідженні враховувались умови, у яких вони були опубліковані, та суб'єктивне сприйняття різними людьми певних явищ і подій.

Інформативно значущим виданням для теми дослідження є журнал «Український вісник», який видавався з травня до вересня 1906 р. (№ 1-14) за часів I Державної думи Російської імперії, де була створена українська парламентська фракція. Метою журналу стало висвітлення українського питання, зв'язків думської фракції з Україною, а українські депутати, члени думської громади, використовували це в статусі свого друкованого органу

[92]. З огляду на вище вказане, видання містить у собі значний обсяг матеріалів відносно думського періоду діяльності І. Шрага.

Характерно, що Ілля Шраг був одним з ініціаторів заснування даного видання. Ідейним натхненником часопису став Михайло Грушевський. Перші статті видання присвячувалися проблемам поширення освіти серед населення, розвитку національної культури та важливим суспільно-політичним питанням, що виникали у середовищі українського народу [59, с. 100]. Часопис задумувався як інформаційний рупор щодо українського національного питання з висвітленням його історичного, побутового та економічного аспектів, а також засіб на шляху до вирішення важливого питання національно-територіальної автономії. Фактично за час існування журналу впродовж 1906 року було видано 14 номерів. На сторінках журналу Ілля Шраг розміщав своє бачення національно-територіальної автономії України як стратегічної лінії всього українського руху. Він пропонував конкретні кроки щодо досягнення цієї мети. Акцентував на потребі звернути особливу увагу на народну освіту в українських землях, оскільки вважав, що тільки за умови наявності освічених людей можна будувати власну державу [214, с. 64-65].

Матеріали журналу «Український вісник» ґрунтовно відображають позицію Іллі Шрага стосовно розвитку народної освіти. Можемо відмітити, що, на його переконання, вся освіта, як початкова, так і середня та вища, має бути однаково доступна для усього народу. Відповідно, не має бути жодних привілеїв для здобувачів освіти, крім розумових здібностей самих учнів. Водночас журнал містить оригінальні відомості про ставлення Іллі Шрага до земельного питання та численні публікації автора з цього приводу [145]. Він вимагав, щоб аграрні питання вирішувалися на місцях, з урахуванням інтересів українського населення. У зв'язку з цим діяч спричинився до розробки аграрного законопроекту, згідно з яким селяни отримали б можливість вільно користуватися землею [84, с. 16].

Значний дослідницький інтерес становлять матеріали журналу, що присвячені єврейським погромам. Загалом з цієї теми на сторінках журналу розміщено 16 публікацій. Ілля Шраг подав ґрунтовну оцінку причин такого ганебного явища, вказавши власне бачення щодо передумов та наслідків погромів [144, с. 608-609].

Важливим дослідницьким інтересом є журнал «Юридичний вісник», який був виданням Московського юридичного товариства. Журнал видавався у Москві у 1867-1892 роках та Санкт-Петербурзі з 1860 по 1864 рік як додаток до «Архіву історичних і практичних відомостей». Саме на сторінках цього видання Ілля Шраг у своїй дисертаційній роботі «Селянські суди Володимирської і Московської губернії» розкрив теоретичні основи функціонування судових установ на території Російської імперії [217; 218].

Важливі відомості мовозахисної діяльності Іллі Шрага вміщені у тижневику «Південні записки» [139], який видавався в Одесі у 1903-1905 роках. На сторінках видання автор неодноразово порушував проблему викладання рідною мовою у навчальних закладах на українських землях [100, с. 53]. І. Шраг здійснив ґрунтовний аналіз застосування української мови у початкових навчальних закладах виборними суспільними інституціями. Водночас автор доволі детально інформував про стан розв'язання даного питання у провідних губернських земствах українських губерній Російської імперії [212; 213; 216].

Потрібно зауважити, що до питань захисту української мови І. Шраг звертається й на сторінках інших періодичних видань. Зокрема, у газеті «Правда» діяч звертається до актуальних питань долі української мови у Російській імперії [183]. Важливо, що у своїх публікаціях автор намагається консолідувати українські патріотичні сили. Він наголошував, що у прихильників національно-визвольного руху набагато більше спільного, ніж відмінного. Саме тому лейтмотивом автора є потреба максимального зближення представників українського національного руху.

Окремі аспекти участі І. Шрага у громадсько-культурному житті в українських землях відображені на сторінках газети «Рада», яка видавалася з 1906 по 1914 роки [146]. Вона є цінним джерелом для вивчення участі І. Шрага у роботі просвітніх товариств, закладення книгарень, поширення української книги тощо. Відмітимо, що діяч неодноразово був дописувачем у видання. Необхідно зазначити, що серед матеріалів зустрічаються його публікації стосовно функціонування місцевого товариства «Просвіта», особливості його заснування, кількість членів та специфіка існування, наявна інформація щодо культурно-просвітницького руху в українських землях, розглядаються важливі питання державницького і політичного характеру.

Водночас на сторінках газети зустрічається чимало інформації про самого І. Шрага. Здебільшого повідомлення носять інформаційний характер щодо судових процесів проти діяча, загальні питання його громадсько-політичної діяльності [14].

Певний дослідницький інтерес містять також матеріали тогочасних регіональних та центральних видань, серед яких виокремимо «Земський збірник Чернігівської губернії» [42; 66], «Чернігівська земська неділя» [185; 215], «Чернігівська земська газета» [184], «Чернігівський край» [187], «Чернігівські губернські відомості» [189].

Зазначені видання відображають загальні питання становлення державно-правових поглядів Іллі Шрага, здебільшого крізь призму його практичної діяльності, служать комплексним джерелом до вивчення найважливіших питань тогочасного громадського й культурно-просвітнього життя в українських землях у складі Російської імперії.

Отже, джерелами для написання дисертації послужили документи про життя, творчість і діяльність Іллі Шрага, що містяться в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Державному архіві Чернігівської області, відділі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Чернігівському історичному музеї ім.

В. В. Тарновського, Чернігівському літературно-меморіальному музеї Михайла Коцюбинського.

Дослідження теми дисертаційної роботи підтверджує, що для з'ясування державно-правових поглядів відомого українського діяча І. Шрага, важливе значення має вивчення та залучення до наукового обігу архівних документів і матеріалів, їх аналіз, узагальнення й систематизація.

Щоб здійснити відбір архівного матеріалу, довелося провести значну пошукову роботу. Опрацьовані архівні матеріали в більшості випадків є рукописами й потребують всебічного аналізу, зіставлення та перевірки фактів, які в них наводились. Проведена пошукова робота дала змогу долучити до наукового обігу значну кількість нових документів.

Висновки до розділу 1

За результатами проведеного у першому розділі дослідження маємо підстави стверджувати, що джерельна та історіографічна база теми досить вагома й багата за видовим і персонологічним складом та має значний інформаційний потенціал. Проаналізовано чималу кількість літератури, яка сягає різних аспектів досліджуваної проблеми. Однак ця література не є систематичною й не охоплює питання загалом.

Віддаючи належне проведеним дослідженням з проблематики нашої дисертаційної роботи необхідно констатувати, що донині питання державно-правових поглядів Іллі Шрага так і не стало предметом спеціального комплексного вивчення. Наявні наукові праці й розвідки стосуються окремих аспектів проблеми. Історіографічний аналіз державно-правових поглядів І.Шрага аналізується переважно в контексті суспільно-політичних процесів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Джерельна база теми досить вагома й багата за видовим і персонологічним складом та має значний інформаційний потенціал. Проведений пошук з допомогою методів джерелознавчої евристики в

установах Національного архівного фонду України, бібліотеках та музейних установах дав змогу виявити оригінальні документи й матеріали, що склали джерельну базу дослідження державно-правових поглядів І. Шрага. Проаналізовані джерела чисельні і багатоаспектні, за всіма ознаками репрезентативні, а тому є основою для пропонованих нами узагальнень та висновків.

РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ІЛЛІ ШРАГА

2.1. Особливості становлення світоглядних орієнтирів І. Шрага

Однією з найпомітніших на ниві українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX століття є постать відомого правника і суспільно-політичного діяча Іллі Людвиговича Шрага. Попри німецьке походження, він усе своє свідоме життя і багатогранну діяльність цілковито присвятив беззастережному та благородному служінню справі поширення й утвердження української національної ідеї, відстоюванню прав та інтересів нашого народу. Процес становлення державно-правових поглядів І. Шрага відображав весь комплекс труднощів і суперечностей, притаманних тогочасному суспільно-політичному буттю.

Скасування кріпосного права у 1861 році й низка реформ 60-70-х років XIX століття, що за цим з'явилася, заклали сприятливе підґрунтя для активізації суспільно-політичних процесів у межах самодержавної Російської імперії. В її національних окраїнах особливо жваво поширювався визвольний рух пригноблених народів. У цьому аспекті Україна небезпідставно вважалася однією з «найгарячіших» точок імперії. У даний період визначився головний напрямок національної політики самодержавства щодо українського народу, суть якої загалом зводилась до твердження про те, що українців як самостійного слов'янського народу, взагалі не існує, як не існує їх мови та культури. Теоретично обґрунтована у колах імперського самодержавства ця політика національного приниження українського народу на практиці була юридично закріплена сумнозвісними законами 1863, 1876 і 1881 років [200, с. 12].

Потрібно зауважити, що посилення національного гніту в Україні не тільки не знищило національно-визвольний рух, але й змусило його діячів, пристосовуючись до наявних умов, урізноманітнювати свою діяльність через

налагодження контактів з представниками інших суспільно-політичних течій, зокрема народницької та земської. За таких обставин видається цілком закономірним той факт, що діячі українського руху тією чи іншою мірою сприймали ідеологію інших суспільно-політичних течій. І, навпаки, представники останніх нерідко активно включались в український національний рух, досягаючи на цьому терені загального визнання. За таких обставин на українофільському П'ємонті відбувалось становлення особистості Іллі Шрага.

І. Шраг народився 23 серпня 1848 року в невеликому містечку Седнів, недалеко від Чернігова. Батько його, родом із Саксонії, на той час працював лікарем у маєтку місцевих поміщиків Лизогубів. Ще з ранніх літ юнак перебував у атмосфері, яка не була лояльною до чинного політичного ладу. Тогочасний власник седнівського маєтку А. Лизогуб мав славу ліберально настроєної людини з простою, щирою, гуманною, але незалежною вдачею. Маючи належну освіту і високу ерудицію, він був активним прихильником українських народних традицій, побуту й культури, захоплювався малюванням, прихильно ставився до малярського і поетичного таланту Т. Шевченка і, приятелюючи з ним, неодноразово приймав його у своєму маєтку. Проте Кобзар був далеко не єдиною знаною в Україні особою, яка відвідувала седнівських поміщиків.

Зважаючи на те, що родина Шрагів перебувала в тісних товариських відносинах з родиною Лизогубів і багато часу вони проводили разом, такий світогляд формувався й у свідомості І. Шрага. Крім того, неодноразово навідувались до них й інші відомі тогочасні діячі. У своїй «Автобіографії» він згадував, що маєток родини Лизогубів, особливо у літній час, відвідувало чимало гостей з Петербурга та з Москви, а також їхні родичі; часто перебував у Седневі Л. Жемчужников, граф О. Толстой, український поет В. Забіла [203, с. 40]. У великій пошані серед членів родини Лизогубів та їхніх численних гостей були українські пісні. На той час у родині І. Шрага українська тематика займала визначальне місце. За його словами «...моя

хрещена мати, Докія Петрівна Лизогубиха, жінка теж Лизогуба, родича Іллі та Андрія, завжди уживала тільки української мови і іншої не знала; теща мого дядька, Миколи Колодкевича, Василевська, родом з Борзенщини, попадає Крупицька так само розмовляла тільки українською мовою...» [203, с. 40]. Характерно, що коли навіть було потрібно спілкуватися російською мовою, представники його родини все одно використовували її на український лад.

Таким чином, тісні взаємини з родиною поміщиків Лизогубів та встановлення надалі родинних зв'язків із ними сприяли тому, що Ілля Шраг виявився залученим як до «неофіційно» української мови та культури, так і до вільнолюбних, антидержавних думок, висловлюваних господарями маєтку та їхніми родичами й гостями. Як відомо, згодом син А. Лизогуба й друг дитинства І. Шрага Дмитро Лизогуб став активним учасником народницького руху, членом організації «Народна воля», був засуджений до смертної кари і страчений у 1879 році в Одесі. Двоюрідний же брат Іллі Людвиговича Микола Миколайович Колодкевич теж пов'язав своє життя із рухом народників. Член народницького гуртка «Чайковців», а згодом – виконавчого комітету «Народної волі», він, разом з іншими учасниками підготовки замаху на Олександра II, був покараний ув'язненням і помер у Петропавлівській фортеці у 1884 році [37, с. 4]. У зв'язку із рухом народників зазнав репресій також управитель маєтком Д. Лизогуба, звинувачений у належності до «Народної волі» та у передачі коштів представникам народницького руху [200, с. 14].

Можемо стверджувати, що перебування Іллі Шрага у Седневі мало велике значення для формування його суспільно-політичних і національно-патріотичних переконань. Під впливом тогочасних суспільних подій були зроблені його перші кроки у навчанні, отримано перші уроки разом із дітьми родини Лизогубів від самих власників маєтку. Проте вже 1860 року родина Шрагів переїхала до Чернігова, а чотирнадцятирічний Ілля був зарахований учнем другого класу чернігівської гімназії [37, с. 6].

Слід зауважити, що гімназія у Чернігові була заснована у 1805 році на базі колишнього народного училища і належала територіально до Київського навчального округу. Керував цим округом знаменитий Микола Іванович Пирогов, який був відомим лікарем, талановитим педагогом і свідомим суспільно-політичним діячем, який на межі 1850-х – 1860-х років надав існуванню гімназії суттєвого поступу і розвою. Важливо, що він будував навчальний процес на демократичних позиціях і старався не допустити таких принизливих і жорстоких форм покарань учасників навчального процесу, як поміщення до карцеру, шмагання різками та стояння на колінах [152, с. 244]. Про демократичну спрямованість у методах роботи М. Пирогова неодноразово згадували учні та випускники гімназії. Цілком очевидно, що такий підхід суперечив офіційному підходу місцевої влади. Тому за найменшої нагоди вона намагалася усунути М. Пирогова від виконання посадових обов'язків, що й було зроблено 1861 року під приводом його наукового відрядження за кордон.

Саме в такий період Ілля Шраг розпочав навчання у гімназії. Проте М. Пирогова на посаді керівника округу він уже не застав. І хоча самого діяча у стінах навчального закладу вже не було, проте в навчальних класах ще збереглось багато матеріалів, що запроваджувалися до навчального процесу за його ініціативи. У зв'язку з цим він неодноразово згадував про «дух Пирогова» у тогочасній гімназійній установі [203, с. 41]. Водночас гімназійні роки Іллі Шрага дали можливість почерпнути значний життєвий та професійний досвід у тогочасних вчителів Л. Глібова, М. Вербицького, О. Марковича, О. Тищинського, І. Дорошенка, які значною мірою вплинули на становлення його національної свідомості та суспільно-політичні переконання. Крім того, у стінах гімназії часто проводились заходи національно-просвітницького характеру, серед яких і відома вистава «Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського, яка викликала в учня чималу кількість емоцій, посилення захоплення ним українськими традиціями та культурою [37, с. 6]. Зауважимо, що період навчання у гімназії

справив неабиякий вплив на формування демократичних позицій Іллі Шрага та вироблення у нього відповідних орієнтирів українського національного руху.

Потрібно відзначити, що під час навчання в гімназії Ілля Шраг сформувався як свідомий український громадянин із власними патріотичними переконаннями [24, с. 73]. Однак основи його світогляду часто не збігалися з офіційною позицією місцевої адміністрації, прикладом чого був конфлікт з інспектором гімназії, який пропагував при запровадженні навчального процесу ряд реакційних методів. На той час це було типовим явищем, оскільки інспекція переслідувала патріотично налаштованих учнів та часто ініціювала серед них систему нагляду один за одним. Перебуваючи у шостому класі, Ілля Шраг спільно зі своїми товаришами висловив публічне невдоволення такою політикою [80, с. 4]. На загальних зборах гімназії вони викликали інспектора на розмову з метою припинити свавілля. Така подія на той час сприяла величезному суспільному резонансу, що спричинило втручання у цей процес окружного інспектора з Києва та скликання позачергової педагогічної ради із вимогою придушення учнівської ініціативи. Проте учні не зрадили своїм переконанням, вважаючи, що в навчальному процесі мають бути закладені принципи демократизму. Оскільки представники керівництва гімназії на зустріч їхнім прагненням не пішли, то учні були змушені написати заяви про відрахування. У зв'язку з цим, після здачі екстернатом іспитів, молоді студенти продовжили своє навчання в Петербурзі, який станом на початок 1860-х років займав одне з провідних місць в освітньому процесі Російської імперії.

У 1865 році І. Шраг успішно складає іспити та вступає на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Проте згодом, у березні 1867 року, подає прохання щодо переведення його на юридичний факультет Петербурзького університету [80, с. 5]. Поступово він поринає у глибоке вивчення юриспруденції, не залишаючись при цьому осторонь громадського життя університету. У цей період погляди Іллі Шрага будуються на

принципах гуманізму, вільнолюбства й справедливості [27, с. 53] , а тому він брав активну участь у житті навчального закладу, у тому числі й конспіративних зборах студентів. Потрібно зауважити, що на таких заходах часто розглядались питання, які засуджували критику тодішньої адміністрації, що неодноразово призводило до санкцій стосовно студентів. Особливо жорстким були покарання за таємні збори студентів, які посилились після замаху на імператора Олександра II 4 квітня 1866 року. Така подія набула широкого суспільного резонансу, а тому нагляд і покарання за нелегальну діяльність з боку студентів суттєво посилились. Революційно-демократичний рух жорстоко переслідувався з боку поліції жандармів і державних інституцій [226, с. 101]. У лютому 1869 року, після спроби організувати студентську демонстрацію з нагоди 50-річчя університету, І. Шраг разом з іншими студентами потрапив у поле зору третього відділення департаменту поліції. За такі дії студент отримав офіційне попередження. З того часу жандарми пильно сліdkували за його діяльністю.

Проте всупереч встановленим заборонам, Ілля Шраг продовжував свою активну участь у студентському русі, який спрямовувався головним чином проти поліцейських репресій стосовно його колег. У зв'язку з цим необхідно вказати на його участь у суспільно-політичних рухах академії, які поширювалися на всю студентську громаду. Його учасники домагалися звільнення від посадових обов'язків реакційно налаштованих університетських посадовців та відстоюванні демократичних засад у студентському самоврядуванні. З цією метою активісти поширювали спеціальні листівки з демократичними гаслами, і це викликало суттєве занепокоєння у представників університетської адміністрації. З метою заспокоєння студентських рухів Іллю Шрага, як і інших активістів, часто викликали в ректорат, проте бажаних результатів такі заходи не дали. Надалі представники адміністрації ініціювали 21 березня 1869 року прийняття відповідного рішення про відрахування найбільш активних студентів, серед

яких був і Ілля Шраг. Таке рішення прийняв спеціально створений задля цього університетський суд, до якого залучались також представники професорсько-викладацького складу закладу. Після того відраховані студенти позбавлялися права навчатися у будь-якому вищому навчальному закладі на території Російської імперії [80, с. 5].

Після відрахування з академії Ілля Шраг повертається до Чернігова, де довгий час перебував під наглядом поліції. На той час губернатором у Чернігові був генерал-майор князь С. Голіцин, який мав пряме відношення до підготовки реформи 1861 року та користувався неабияким авторитетом серед державних діячів. Він мав прихильність з боку царя Олександра II та часто виконував різні його доручення, у тому числі й стосовно адаптації загальнодержавного закону відповідно до місцевих особливостей. Його знайомство з Іллею Шрагом мало продуктивний характер і губернатор запропонував йому відповідальну посаду у своїй канцелярії. Як згадував пізніше І. Шраг, «в Чернігові мене було привезено просто до губернатора, яким був тоді князь С. П. Голіцин (дід Свечина); він поставився до мене дуже прихильно, казав, що зробить все, щоб полегшити моє становище, і запропонував вступити на службу до його канцелярії» [203, с. 46]. Проте на звернення князя Міністерство внутрішніх справ дало відповідь про те, що у випадку І. Шрага передбачена лише можливість вступати на державну службу, крім канцелярії губернатора і поліції.

С. Голіцин посприяв тому, що молодий студент влаштувався на роботу помічником діловода до губернської земської управи. Дещо пізніше він дослужився до посади діловода у зазначеній губернській установі. Отримавши схвальні характеристики з місця роботи, у 1874 р. він отримує дозвіл поліції на поїздку до Києва з метою продовження навчання у вищому навчальному закладі [80, с. 5]. Прибувши до Києва, він мав упродовж трьох місяців екстерном скласти екзамени за курс юридичного факультету при Київському університеті. Його наполегливість і завзятість сприяли якісному виконанню поставленого завдання. Після цього І. Шраг займається

підготовкою наукового дослідження у формі дисертації під керівництвом відомого на той час професора О. Кістяківського, який вбачав у молодому дослідникові талановитого науковця [87, с. 47].

Потрібно акцентувати, що наявність наукового ступеня була характерна для більшості тогочасних відомих адвокатів. Як зауважив В. Гвоздій, «усі відомі адвокати того часу мали науковий ступінь доктора права і займалися наукою. «Неписаною» вимогою для всієї адвокатської спільноти була публікація наукових статей зі своєї галузі як у фахових збірниках, так і в пресі, а також участь у наукових конференціях, дискусіях, конкурсах і т. д.» [20, с. 7]. Після консультацій з науковим керівником, темою для наукового дослідження було обрано особливості функціонування селянських судів. Як згадував сам дослідник, «головним матеріалом для дисертації» були дослідження волосних і взагалі селянських судів, зроблені окремою комісією під проводом сенатора Любоцинського» [203, с. 47].

Характерно, що в І. Шрага часто виникали наукові дискусії з керівником стосовно предмета наукового дослідження, про що свідчать матеріали епістолярної спадщини, які збереглися до сьогоднішніх днів. О. Кістяківський переконував, що наукові здобутки молодого дослідника займуть належне місце серед праць відомих науковців і неодноразово вказував на практичне застосування результатів роботи, зокрема їх використання стосовно трансформації судових установ у Російській імперії. Підсумком творчих пошуків Іллі Шрага став блискучий захист його кандидатської дисертації 25 березня 1875 року [80, с. 5]. Це дало йому можливість здобути науковий ступінь кандидата юридичних наук, а також пропозицію залишитися працювати на кафедрі під началом О. Кістяківського [203, с. 47]. Проте молодий науковець вирішив спробувати власні сили у практичній діяльності, яку надалі проводив в якості присяжного повіреного (адвоката) у Чернігівському окружному суді.

Потрібно зауважити, що адвокатська практика Іллі Шрага помітно вплинула на формування його державно-правових поглядів. У практичній

площині він знайомився з нагальними проблемами українського населення, детально пізнавав особливості правового його статусу та був свідком численних зловживань місцевої адміністрації стосовно простого населення.

Яскравим прикладом належної адвокатської підготовки І. Шрага може служити справа, коли йому довелося захищати завідувача редакції «Літературно-науковий вісник» П. Лаврова [156, с. 126]. Мова йде зокрема про те, що прокурорський нагляд помітив зневагу до Святого Письма на сторінках згаданого видання, результатом чого стало порушення справи з подальшим її розглядом у суді. Відповідна фахова підготовка Іллі Шрага сприяла тому, що у 1913 році Київський окружний суд виправдав звинуваченого. Адвокат належним чином надав доказову базу, що переконала суддів у невинності особи.

Він неодноразово брався за ведення політичних справ, захищав учасників українського національного руху. У 1911 році Ілля Шраг захищав у суді відому діячку Софію Русову, яку звинувачували «в підбурюванні однієї нації проти іншої», власне за статтю про потребу в заснуванні українських шкіл. Завдяки високим фаховим якостям адвоката Софію Русову також було виправдано. Як відзначають дослідники, «порадами та особистою участю в процесах Ілля Шраг в різний час допомагав Олександрові Кониському, Миколі Лисенку, Іванові Нечую-Левицькому й іншим. При цьому Ілля Людвигович часто брався за справи, які не приносили йому жодних вигод, але відповідали його уявленням про кодекс честі присяжного повіреного або ж були корисними для української справи» [129].

Зауважимо, що його адвокатська діяльність була позитивно сприйнята у суспільстві та неодноразово зустрічала схвальні характеристики серед населення [80, с. 6]. Громадськість неодноразово визначала адвокатські промови Іллі Шрага та уміння переконливо наводити аргументи задля максимально ефективного захисту своїх клієнтів. Водночас він багато уваги приділяв громадянським правам, зокрема популяризував надбання судової реформи 1864 року, відзначивши її прогресивність та окремі демократичні

складові у процесах тогочасного правосуддя. Таким чином адвокат проявив себе як фахівець у сфері юриспруденції з практичної сторони та теоретик державно-правових трансформацій, що відбувалися в державі у ході реформ другої половини XIX століття.

Характерно, що І. Шрагу вдавалося поєднувати роботу адвоката з активною громадською діяльністю. У 1875 році його обирають гласним чернігівської міської думи, та водночас і членом міської управи. Упродовж 1879-1887 років він перебуває на посаді заступника міського голови, докладаючи багато старань для благоустрою міста. Саме в цей період за його активного сприяння у Чернігові було відкрито нічліжний будинок, засновано громадську бібліотеку, де впродовж тривалого часу він перебував у керівних органах зазначеного закладу [98, с. 103]. Саме його старанням вдалося поширювати серед населення освіту і культуру, пересічні городяни отримали можливість знайомитися з творами не лише іноземних авторів, але й з класиками української та російської літератури [132, с. 27].

Ще до моменту як його обрали гласним до думи, діяча обрали гласним чернігівського повітового земського зібрання, а через три роки після того повітове зібрання обрало його губерніяльним гласним [203, с. 47]. Слід зауважити, що на межі 70-80 років XIX століття Чернігівське земство було загальноновизнаним лідером земської опозиції в межах Російської імперії [192, с. 56-57]. Тому цілком очевидно, що І. Шраг, як прихильник демократичних реформ у статусі земського гласного, починає активно підтримувати опозиційне крило земців, очолюване І. Петрункевичем [97, с. 219; 99, с. 82]. Під час відомого конфлікту між правим і лівим крилом чернігівського земства, що мав місце в січні 1878 року і став найвищим проявом земського опозиційного руху, діяч відкрито став на бік останнього.

Необхідно зазначити, що поряд з безпосереднім виконанням своїх обов'язків у земстві та міській думі, Ілля Шраг паралельно виконує ряд інших важливих місій. У ході його діяльності як земського гласного він одночасно входив до численних комісій при губернському управлінні, був

головою і членом правничої комісії, а також належав до комісії народної освіти та виконував ряд інших важливих функцій, пов'язаних з діяльністю земства [203, с. 48].

На початку 1878 р. Ілля Шраг стає членом Київського юридичного товариства. Товариство розпочало свою роботу в січні 1877 р. Потрібно зазначити, що заснування юридичного товариства при університеті було ініціативою професорсько-викладацького складу юридичного факультету, серед яких можемо виокремити В. Демченка, О. Кістяківського, К. Мітюкова. Після розробки установчих документів та їх офіційного затвердження міністерством, товариство фактично розпочало свою діяльність 4 січня 1877 року [79, с. 229]. Всього до складу товариства на перших порах входило 11 осіб, а вже станом на кінець 1877 року кількість членів зросла до 86. Основною метою його діяльності проголошувалося об'єднання як юристів теоретиків, так і практиків, як з великим досвідом, так і тих осіб, які тільки робили свої перші кроки у юриспруденції, та їх спільне об'єднання з метою захисту прав громадян.

Упродовж 1877 року було проведено 14 зборів товариства, на яких обговорювалися доповіді викладачів юридичного факультету та юристів-практиків. Зокрема порушувались питання функціонування судових установ у Російській імперії про права повірених і винагороду за ведення справ у мирових судових інстанціях, про тлумачення законів та інші важливі питання. Уже на першому етапі функціонування товариства було закладено основи для створення спеціалізованої бібліотеки, якою мав завідувати один із членів товариства, а з часом її книжковий фонд налічував 307 найменувань творів у 663 томах [58, с. 379].

При товаристві діяло відділення звичаєвого права, метою якого було вивчення можливих проблем та збирання відповідних матеріалів, що стосувалися звичаєвого права. Відділення складалося з обраних на загальних підставах членів, які мали голос нарівні з іншими членами юридичного товариства. Управління справами товариства здійснювали голова, секретар і

скарбник, які обиралися щорічно на загальних зборах. Упродовж 1877-1879 років головою товариства був професор В. Демченко, а з початку 1879 року професор О. Кістяківський [58, с. 380]. Зв'язки юридичного товариства з іншими організаціями та установами здійснювалися через його голову і секретаря. Ілля Шраг, як і кожен член товариства, міг вносити свої пропозиції безпосередньо до товариства, а питання, яке вирішено на одному засіданні, могло переглядатися на наступному за пропозицією не менше десяти членів. Основоположними засадами діяльності товариства був Статут імператорських університетів від 1863 року [58, с. 381].

Дотримуючись програмних засад товариства, І. Шраг часто брав участь у розробці правових питань, у становленні взаємин між юристами з метою підсилення значення права в державі. Основну роль для забезпечення цієї мети відігравали провідні науково-педагогічні кадри університету у сфері права, які поступово здійснили помітний вплив у суспільстві, що сприяло зростанню свідомості українського населення стосовно власної самоідентичності та поширення необхідних правових знань.

Бувши почесним членом Українського правничого товариства у Києві, І. Шраг належав до числа активістів, які прагнули об'єднати усіх правників в окрему правничу організацію. Такого об'єднання вимагали обставини часу і суспільно-політичні обставини, що склалися на українських землях. Працюючи у самому центрі політичного і громадського життя України, Українське правниче товариство не могло не реагувати на ті чи інші визначні події, які під час самого народження держави доволі близько торкалися юридичних питань [56, с. 20]. Згідно зі Статутом організації, її члени мали також право брати участь і у розв'язанні політичних питань. Це насамперед пов'язано з тим, що товариство почало свою діяльність у надзвичайно важливий історичний період – час становлення української держави, час коли політичні питання часто домінували у житті й коли безпосередньо ситуація змушувала усі громадські організації тією чи іншою мірою відкликатись на тогочасні події. З огляду на це, цілком закономірно, що українське правниче

товариство, крім безпосередньо організаційної, громадської та культурно-правничої роботи, яку воно активно проводило і яка головним чином торкалася судової справи, відкликалося у потрібні моменти українського національного відродження і на визначні політичні події [108, с. 4].

I. Шраг був цілком солідарним з товариством у тому, що серед основних засад його діяльності мала бути діяльність з українізації судових інституцій. За свідченням сучасників така діяльність у перші місяці революції була надзвичайно важкою, оскільки прибічники консервативного напрямку не завжди сприймали ідею українізації судових інституцій і навіть часто виступали проти неї [108, с. 5]. Судові інституції у цей період у переважній більшості стояли на позиціях російського централізму. Крім організаційної роботи, члени товариства паралельно здійснювали і загальну громадську діяльність. У процесі виборів до міської думи, а також до мирових установ, діяльність українських правників вимагала безпосередньої та енергійної роботи з метою захисту інтересів українського населення. До організованої тоді у Києві української міської ради від товариства були делеговані окремі представники. Справу щодо виборів мирових суддів для захисту українських інтересів вів Краєвий судовий комітет, організований на першому з'їзді та комітет українських правників. З цією метою він налагодив тісну співпрацю з окремими земствами. Таку ж активну участь брали правники також і при виборах до установчих зборів Російської імперії.

Здійснюючи активну організаційну і громадську діяльність та мобілізуючи правничі сили в Україні, українське правниче товариство виступило організатором першого з'їзду українських правників. І хоча на початковому його етапі кількість учасників була незначною, факт його проведення став важливим орієнтиром для поширення українського правничу руху в Україні та за її межами. Почесним головою з'їзду обрано Михайла Грушевського. Важливою місією учасників товариства була робота у Центральній Раді. Його члени брали участь у багатьох важливих комісіях, зокрема у комісії законодавчих ініціатив. Найбільш відповідальна місія

стосувалася роботи у комісії із складання статуту автономії України, де Ілля Шраг спільно з іншими представниками правничого товариства працював під головуванням М. Грушевського [108, с. 7], про що детальніше розкривається у наступних параграфах нашого дисертаційного дослідження.

Потрібно зауважити, що ще до трансформації Генерального секретаріату судових справ у Міністерство судових справ, представники правничого товариства брали участь у його організації і його комісіях, а також і в Раді міністра в краєвому судовому комітеті й спричинилося до створення надалі важливої судової інстанції – Генерального суду. Характерно, що подібні законопроекти, які стосувалися генерального та апеляційного судів укладалися і розроблялися на засіданнях правничого товариства.

Уже в період Гетьманату П. Скоропадського правниче товариство ініціювало окрему інструкцію Гетьману, де аргументовано зазначалося, що тільки національно-демократичний уряд може вивести Україну на шлях стабільності та порядку. В умовах створення Української держави має бути забезпечена належним чином її правова система і цьому питанню необхідно приділити надзвичайно важливу увагу, бо без належної правової системи держава існувати не може. З огляду на це, впливати на утворення і розвиток права мають фахівці, які пройняті національним почуттям і свідомою українською державною ідеєю [108, с. 9].

Окремо члени товариства звернулися до міністра судових справ М. Чубинського, якому наголосили на моральній і життєвій необхідності не відсторонювати від творчої праці в законодавчих комісіях міністерства свідомих і організованих українських правничих сил і висловили протест проти заходів міністерства стосовно намірів зруйнувати апеляційний суд, реставрувати Київську судову палату і перебудувати Генеральний суд на нових основах і в напрямі його русифікації. Важливо, що при спілкуванні з гетьманським урядом, товариством активно наголошувалось на необхідності створити національно-демократичний український кабінет з фахівців у сфері

права стосовно розбудови Української держави та припинити руйнацію і русифікацію вищих судових установ. Подібні питання підіймались у зверненні до Голови Ради міністрів, де члени правничого товариства закликали залучити національно свідомих українських правників до роботи різнопланових державних українських установ та залучення їх до діяльності у законодавчих комісіях [108, с. 9].

В контексті нашого дослідження важливо звернути увагу на участь Іллі Шрага у роботі молодіжних товариств і організацій, у діяльності яких яскраво простежувалась українська національна ідея. У цьому процесі помітний вплив на формування його українських переконань справив М. Вербицький [80, с. 4]. На зборах молодіжних товариств він багато розповідав про діяльність київської «громади», нерідко читав привезені з собою номери журналу «Основа», працю П. Куліша «Записки про Південну Русь» та іншу літературу подібного змісту [203, с. 53-54]. Завдяки М. Вербицькому, І. Шраг познайомився з рядом інших активних діячів київської «громади», зокрема з відомим у майбутньому філологом і педагогом П. Житецьким, етнографом та істориком І. Новицьким, з якими на все життя зберіг дружні стосунки.

Поряд з цим І. Шраг долучається до роботи «Українського клубу», який на той час мав на меті поширити українську культурно-національну ідею в межах усієї держави та популяризувати народницькі ідеї у загальнонаціональному масштабі. Проте діяльність товариства спричинила відповідно реакцію офіційної влади й багатьох його учасників було заарештовано та відправлено у заслання. Така подія викликала значний суспільний резонанс і справила неабияке враження на формування державницьких переконань Іллі Шрага, який на той час уже відзначався активною громадянською позицією.

Таким чином, важливі підвалини формування державно-правових поглядів І. Шрага були закладені ще з юних літ, коли в його середовищі активно використовувались заклики до вживання української мови, вивчення

українських традицій, знайомства з кращими зразками української творчості. У процесі власної діяльності на терені українства він дедалі глибше знайомиться з особливостями правового становища українського населення, політикою місцевої влади щодо української мови, традицій та культури. Поступово це сприяє становленню світоглядних орієнтирів Іллі Шрага, які пов'язані насамперед з потребою боротьби українців за свої національні права.

2.2 Утвердження державно-правових поглядів І. Шрага в руслі суспільно-політичних процесів на українських землях в кінці XIX – на початку XX ст.

Після прийняття Емського указу та ряду реакційних контрреформ 1880-х років на території українських земель визвольний рух відроджується з новою силою. У даний період Ілля Шраг особливо проявляє себе як свідомий представник українського національно-визвольного руху із яскраво вираженими життєвими орієнтирами, які розкривалися в усіх сферах його життєдіяльності.

З 1890-х років І. Шраг глибоко проникає у процеси дослідження української історії, культури та традицій [80, с. 6]. Як писав діяч з цього приводу, «тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене, тоді я вельми ним зацікавився та уживав усіх заходів, щоб його краще пізнати та стати ближче до нього» [203, с. 55].

Бувши фаховим юристом, він ґрунтовно досліджує процеси українського державотворення і правотворення у різні історичні періоди [175, с. 18]. Маючи тісні контакти з представниками національно-визвольного руху у Галичині, Ілля Шраг все більше переймається ідеями соборності українських земель та відстоювання прав українського народу у межах єдиної української держави. З цього приводу він зазначив: «... в Києві

я побачив кілька номерів «Діла», які мене вельми зацікавили; прочитав я там, між іншого, промову Романчука в рейхстазі, в якій він доводив, що галицькі руські – не москалі й не поляки, а належать до великого українського народу. З того ж «Діла» я довідався, що в Галичині єсть поважна українська преса, що українці мають значне представництво в рейхстазі, мають свої школи. Я почав вишукувати все, що стосується до Галичини і до українського питання...» [203, с. 55].

На важливих аспектах життєдіяльності українського народу І. Шраг особливо зосереджується у ході земської діяльності. Так, впродовж 10-22 січня 1893 року на засіданні губерньського земського зібрання він взяв участь у процесі вирішення актуальних земських справ. Відзначимо, що такі засідання проводились з метою затвердження річного бюджету, раз на 3 роки, з метою обрання земських урядників: голови і членів губерньської земської управи, членів комітетів, селянського банку тощо. В той час відбулось саме таке виборче зібрання, і особливий дослідницький інтерес воно викликає з огляду на те, що це було перше зібрання після запровадження у губернії нового земського положення. Належна фахова юридична підготовка І. Шрага дала можливість комплексно проаналізувати вплив нового положення на процес вирішення земських справ, у порівнянні з нормами попереднього положення.

Зауважимо, що ще з 1864 року в губернії діяло положення, яке регламентувало ключові сфери життєдіяльності суспільства [137, с. 335]. Впровадження земської реформи 1864 р. у Російській імперії призвело до формування в регіонах нових форм самоорганізації населення – органів земського самоврядування. Як зауважила сучасна дослідниця Т. Француз-Яковець, проблема місцевого самоврядування та розподілу повноважень на місцях на українських теренах завжди була надзвичайно складною для врегулювання і дієвої реалізації [179, с. 7]. Загальноімперське законодавство передбачило базові основи функціонування земств, що насамперед стосувалися порядку створення та персонального складу земських установ

(губернських і повітових земських зібрань й управ), його обов'язків і повноважень. Важливі питання щодо внутрішнього устрою й організації управління на території земства «Положенням про губернські і повітові установи» (1864) докладно не регламентувалися. Як зауважив дослідник О. Макієнко, «...їх розв'язання входило до компетенції самих земських установ. Тож перші кроки земств мали бути спрямовані на розробку й реалізацію нормативних документів, що регулювали організацію практичної діяльності земських управ як виконавчих органів у системі земського самоврядування. У цьому процесі кожне земство, як правило, рухалося самостійним шляхом» [117, с. 19].

У процесі запровадження реформ 1890-х років поступово було введено нове положення про губернські та повітові земські установи, що суттєво позначилось на суспільно-політичному становищі краю. У ході розкриття особливостей діяльності земського зібрання, Ілля Шраг детально проаналізував особливості цього земського положення [141], порівнюючи його із відповідним положенням попереднього періоду [140].

Вже в процесі аналізу перших параграфів нового документу правник простежив, що його норми спрямовувались на зменшення прав земства, громади, і що ним зменшується громадська самостійність і високо підноситься вплив на земство урядової адміністрації. Наприклад, у п. 6 старого положення було затверджено, що земство у сфері тих справ, які до нього належать, є самостійним органом, і що у самому законі рішуче відображені ті випадки та той порядок, коли земські постанови повинні бути затверджені урядом; за винятком цих випадків, постанови земства одержували силу без усякого урядового затвердження. Очевидно, що цей параграф не надавав земству багато прав і самостійності, але водночас викликав побоювання тогочасних законодавців стосовно вживання терміну «самостійність». Як наслідок – цей параграф вилучено з нового документа, а замість того, в параграфі 5 зазначено, що губернатор має наглядати за законністю і правильністю постанов земства [210, с. 71-72].

Досліджуючи зміни в частині виборчого законодавства І. Шраг встановив, що в попередньому положенні не було розподілу на стани виборців, усі земельні власники, усі крамарі та промислові люди, які володіли встановленим у документі цензом, збиралися на виборчі з'їзди, на яких обирали гласних (послів) до повітового земського зібрання. Обирались посли на 3-х з'їздах:

- а) на з'їзді повітових дідичів,
- б) на з'їзді міських виборців,
- в) на з'їзді виборців з сільських громад [95, с. 86].

У з'їзді дідичів брали участь усі ті, що включаючи губернію і повіт володіли землею 200 до 250 десятин; окрім таких дідичів на тому ж з'їзді мали право брати участь ще й уповноважені таких володарів, що хоча й не мали зазначеного цензу, але все ж таки володіли землею не менш як 20-ої його частини. Такі представники об'єднувались в особливі з'їзди та обирали від себе уповноважених до з'їзду дідичів, щоб кожен обраний репрезентував 200 або 250 десятин, зважаючи на те, який ценз був у повіті. Таким способом на з'їзді дідичів брали участь особи, у котрих було не менш 200 або 250 десятин, і, окрім того, представники від власників. До членів з'їзду належали й ті особи, які мали у повіті інше майно, окрім земельної власності загальною вартістю не менше як 15000 руб., посли від компаній і товариств, що мали цензову землю, і представників священнослужителів. На міських з'їздах обирали послів ті особи, хто мав крамарські документи, або фабричні, промислові і торгові заклади, і хто володів у місті нерухомим майном, загальною вартістю від 500 до 3000 рублів [210, с. 72-73].

На з'їзді виборців від сільських громад брали участь представники, котрих делегували селянські збори. У межах цього з'їзду законодавець дотримувався принципу окремого стану, оскільки в ньому брали участь тільки селяни. Така норма мала на те аргументовані основи, оскільки якби селян не було виділено в окремий з'їзд, то вони перебували б під впливом панів, і у земській раді послами були б тільки ті, що й до того користувались

значними привілеями, ніж селяни. Це б призвело до того, що вони зовсім не отримали б у земських радах своїх представників, котрі мали відстоювати їх інтереси, і що при спільних з'їздах вони зовсім не були б репрезентовані. З огляду на це сільським виборчим з'їздам було дозволено делегувати від себе представників для участі в роботі з'їздів.

Ілля Шраг наголошував, що згідно зі старим положенням виборчі права були зовсім невеликі, і тому у пресі та й громадських колах вказувалось на необхідності їх розширення, оскільки такий стан справ призводив до того, що більшість населення не мала можливості брати участь в обранні своїх представників для участі у з'їздах. При цьому за часів дії старого положення найбільший вплив і вагу мало дворянство, як стан найбільш освічений, але ж все-таки воно було ефективнішим від нового, бо проголошувало у громадському житті той принцип, згідно з яким право на участь у життєдіяльності краю мали представники населення, незалежно від того, до якого стану вони належали. Після їх обрання пани, торговці та селяни мали право участі у спільній діяльності на з'їздах. Тобто старе положення ще не знало станового цензу і передбачало тільки майновий та економічний цензи, оскільки земство було не становою, а перш за все соціально-економічною інституцією.

Порівняльний аналіз установчих документів дозволив досліднику встановити, що за новим положенням виборчі права чітко викладено за становим принципом, і той поділ на стани, який фактично не простежувався у старому положенні, закладався в основу відносин. І. Шраг з цього приводу зауважив: «...зроблено два виборчі земські зібрання: перше, де мають участь «безпосередньо потомственні дворяни», себто такі, що перебуваючи у невеличких чинах, тільки самі мають дворянство, а діти їх, коли чинів не вислужать, уже несуть дворяни), і друге («друге виборче зібрання»), де збираються інші володарі землі, репрезентанти товариств торгових і промислових, наукових корпорацій, усі ті, хто не належить до дворянства. Ценз земельний зостався, за деякими мірками, той самий, що і за старим

статутом для тих, що мають безпосереднє право на участь у виборчих з'їздах, але його збільшено для тих, хто не маючи самостійного цензу, мусить обирати уповноважених; такі повинні мати не менш 10-ої частини цензу, ... або володіти другим добром, поцінованим не менш 1500 р.; міські виборчі з'їзди геть чисто знівечені» [210, с. 73].

Характерно, що послы від сільських громад обиралися волосними сходами; кожен сход обирав одну особу, а коли буде обрано більше послів, ніж призначено за особливим розпорядженням, то губернатор мав право затвердити послами тих осіб, кого вважатиме за потрібне. Селяни, хоча й навіть володіли б у повіті землею окремо від наділу, не мали права на участь в інших виборчих з'їздах, окрім волосного. Водночас волосним зборам заборонено було обирати послами осіб з інших станів, окрім селянського.

Таким чином, виборчі права громадян суттєво обмежувались і таким способом влада домоглася, що ще менша частина громадян могла мати вплив на обрання послів у повітові ради. З метою виявлення, які інтереси були найбільш репрезентовані у повітових зібраннях, І. Шраг у зв'язку з цим, на основі статистичних відомостей на прикладі Чернігівської губернії, детально проаналізував кількісний склад послів, яких обирали окремі з'їзди згідно з нормами, передбаченими у старому і новому положеннях:

Повіти	За старим положенням			За новим положенням		
	Від дідичів землі	Від міст	Від сільських громад	Від дворян	Від II виборчого з'їзду	Від селян
Чернігівський	14	11	13	20	3	10
Борзенський	12	5	13	18	3	9
Глухівський	19	7	12	18	3	9
Городницький	17	5	12	18	4	9
Козелецький	15	5	13	18	3	9
Конотопський	15	5	13	18	3	9

Кролевецький	12	7	12	18	3	9
Мглинський	17	5	12	18	3	9
Новгородсіверський	18	6	12	18	3	9
Новозибківський	28	19	13	18	5	9
Ніженський	19	8	13	18	3	9
Остерський	7	2	9	15	3	8
Сосницький	19	4	15	18	4	9
Стародубський	23	14	13	20	3	10
Суражський	22	7	15	17	5	9

[210, с. 74].

На підставі наведених даних І. Шраг простежив, що чисельність делегатів від селян суттєво поменшала, і, таким чином, повітове зібрання опинилось основним чином у руках дворянства. Особливо, якщо взяти до уваги той факт, що у повітових зібраннях концентруються земські начальники, послы від селян будуть суттєво обмежені у своїх правах, оскільки діятимуть так, якою буде воля більшості та голови з'їзду, повітового дворянського маршала. Дослідник підсумував, що «за старого земського статуту, послы від селян небагато мали впливу на сутність земських зібрань, при новому – вони зовсім такого впливу, більш менш самостійного, не матимуть. А коли хто з них й відважиться вимовити що-небудь таке, що буде не до вподоби земським начальникам, то такого вони і арештують, а то й виб'ють ще добре» [210, с. 75].

Водночас встановлювалось, що священники позбавлялися права брати участь у виборах; замість того архієрей мав право відрядити від себе одного депутата до кожного повітового і до губернського зібрання.

У губернському зібранні послів також поменшало: за старим положенням було встановлено 93 послы, за новим – тільки 61. З метою збільшення впливу дворянства, до зібрання залучено усіх повітових

маршалів. Таким чином, до кількості 61 посла у губернському зібранні потрібно додати ще 15 повітових маршалів, що загалом становило 76 послів.

Акцентуючи на показниках щодо того, на скільки звужено самотійність земських зібрань у відносинах до уряду, І. Шраг доводив, що раніше більша частина постанов земських зібрань не затверджувалась ні губернаторами, ні міністром внутрішніх справ, за ними було тільки право їх оскарження. У випадку, коли зібрання не погоджувалось з таким оскарженням, спір доходив до Сенату для остаточного вирішення справи. Фактично тільки деякі постанови земства затверджувались губернатором, або міністром, наприклад: поділ шляхів сполучень на повітові й губернські, земські бюджети, тимчасове усунення від посад членів земських управ, загальні питання земських зборів тощо. Згідно з новим положенням, суттєво побільшало тих постанов, що повинні бути ухвалені урядом, і збільшено перелік випадків, коли губернатори мали право протесту проти постанов земського зібрання і право їх призупинити. До цього часу вони мали таке право у випадку, коли вбачали, що яка-небудь земська постанова незаконна. По новому ж положенню їх право було набагато ширшим. Крім того, губернатор мав право зупинити дію постанови, що суперечить закону, також він міг зупинити й таку, що, на його думку, не відповідає загальним державним потребам і державній користі або ж інтересам суспільства загалом.

Самостійність земства суттєво зменшилась ще й у зв'язку з тим, що згідно з новим положенням передбачалось «Губернське присутствіє із земських справ» [141, с. 496], яке мало статус вищої для земства інстанції [117, с. 19-20]. Його головою був губернатор, а членами: віце-губернатор, управитель казенної палати, управитель державних домен, губернський дворянський маршал, прокуратор окружного суду, міський голова губернського міста, голова губернської земської управи й особливий член, обраний для цього земським зібранням. «Присутствіє» мало наступну компетенцію: якщо губернатор не погоджується з певною постановою

земського зібрання через те, що вона не відповідає законам, або належить до таких питань, що земство в них не компетентне, він передає цю постанову на перегляд «Присутствію», яке виносить остаточне рішення. Проте на рішення «Присутствія» земське зібрання мало право подати скаргу до Сенату. Потрібно також зауважити, що не всі постанови земства, з котрими не погодився губернатор, можна було скасувати. Якщо губернатор не погоджується з постановою через те, що вважає її невідповідною загальним державним потребам і державній користі, або інтересам суспільства загалом, він віддає її до «Присутствія» тільки для того, щоб воно її першочергово розглянуло і виклало свої думки стосовно неї, а потім уже віддає її до міністра внутрішніх справ. Міністр, у разі згоди з позицією губернатора, передає опротестовану земську постанову або до Державної ради, якщо вона має відношення до збільшення земського оподаткування, або ж до Комітету міністрів, який вже остаточно вирішує справу. На його рішення апеляція не передбачалася [210, с. 76].

І. Шраг зазначав, що найбільше самостійність земства страждала у справах про відповідальність земських урядників. За старим положенням, коли було виявлено який-небудь посадовий злочин, таку справу розглядало губернське міське зібрання, від якого й залежало чи почати судовий процес, віддавши справу на розгляд прокурора або ж не ініціювати її поширення. У першому випадку проводилось слідство, і далі справа отримувала той вектор розвитку, який передбачено нормами кримінального процесу і земські урядники могли бути покарані тільки судом. При цьому у таких справах вони зовсім не залежали від адміністрації, яка мала тільки право, у випадку коли не погоджувалась із земством, переносити справу на розгляд Сенату. Зовсім по-іншому такі справи вирішувались у новому положенні. Весь комплекс справ щодо відповідальності голів і членів управи ініціювався земськими, губернськими чи повітовими зібраннями. Губернатор мав право, не враховуючи позицію земського зібрання, віддати справу до губернського присутствія, якому належало те саме право, яке раніше згідно з нормами

старого положення належало до губернського земського зібрання. Воно ж мало повноваження щодо віддання до суду членів повітових управ. Такі зміни сприяли тому, що голови й члени земських управ почали відчувати потужний вплив на свою діяльність губернатора і губернського земського «Присутствія». При цьому губернське земське зібрання поступово втрачало цю функцію. Такий стан речей природно здійснював суттєвий вплив на їхню самостійність [210, с. 76-77].

Ілля Шраг встановив, що нове положення надало право «присутствію» карати земських урядників у позасудовому порядку, дисциплінарно, шляхом оголошення членам повітових управ зауваження і догани. У випадку, якщо воно забажає усунути когось із посади, «Присутствіє» звертається з такою ініціативою до Ради Міністра внутрішніх справ, де справа вже вирішується остаточно. До компетенції Ради належало право оголошувати головам повітових управ і їх членам зауваження й догани, а також звільняти з посад голів і членів управ. Таким чином, після запровадження норм нового положення, земські урядники підпадали під потужний вплив адміністрації. Її права водночас збільшувались з огляду на те, що згідно старого положення тільки голови управ утверджувались на їх посадах: губернські – міністром внутрішніх справ, і повітові – губернатором, а вже, згідно з новим положенням, не тільки голови, але й усі члени управ повинні бути затверджені губернатором. Ґрунтовний аналіз старого і нового положення дав підстави досліднику стверджувати, що з часу впровадження нового документа була суттєво звужена громадська самостійність і здійснена спроба її повного нівелювання [210, с. 77].

На губернському засіданні 10 січня 1893 р. губернська управа підготувала подання до вищого уряду з проханням про скасування тілесних покарань. І. Шраг переконував, що дане питання вирізняється неабиякою актуальністю. Таке подання було належним чином аргументовано й у ньому чітко відображались ті деморалізаційні чинники, які вони породжували серед населення, і наскільки ганебно це впливає на народні звичаї. Вказувалося

також на те, що багато земств уже ініціювали подібні прохання і наука кримінального права вважає ці покарання такими, що тільки шкодять особі й жодної користі не приносить ні для осіб стосовно яких вони застосовують, ні до осіб, які здійснюють ці покарання. Якщо ж повністю заборонити тілесні покарання не видається можливим, то пропонувалося хоча б звільнити від неї тих, хто мав хоча б якийсь рівень освіти і кому вона завдає суттєвої шкоди, оскільки освіта тягне за собою і самосвідомість, і повагу до особи, а тілесне покарання усе руйнує, нівелює [210, с. 78]. Характерно, що для підписання такого подання, супровідними матеріалами до нього долучались відомості про наявний досвід інших земель з цього питання та відповідна практика Сенату, де підтримувались відповідні постанови.

Потрібно зауважити, що голова губерньського зібрання Г. Милорадович, ознайомлюючись перед засіданням зі змістом документів, які подала управа, детально зупинився на наведеному вище поданні щодо скасування тілесних покарань, зазначивши, що не дозволить оприлюднювати його, оскільки воно не належить до компетенції земських питань. Варто зазначити, що згідно з законом голова мав право так учинити, і ті, хто з ним не погоджувалися, могли зафіксувати власну позицію з даного питання до журналу засідання або звернутися з цим питанням до Сенату [93, с. 611]. У ході розгляду даного питання Ілля Шраг взяв слово і висловився про незаконність такого рішення голови та порушує права губерньського зібрання. Хоча Ілля Шраг з цього приводу неодноразово наполягав, що питання надзвичайно актуальне, і вже багато земств виступає проти застосування тілесного покарання. У своєму виступі він попросив записати його позицію до журналу засідання і після здійснення цієї процедури він зустрів значну підтримку серед присутніх.

Таким чином, ефективно вирішити зазначене питання не вдалося, в силу офіційної позиції голови зібрання Г. Милорадовича, який заборонив оприлюднювати доповідь. І це було справді антигуманним явищем, оскільки з часу запровадження адміністративно-судової реформи покарання почали здійснюватись публічно і робили це на широкий загаль [210, с. 79; 227, с. 163].

І. Шраг простежив чітку позицію адміністративних органів стосовно демократичних ідей, які ініціювались у стінах земства і мали на меті відстоювання прав та інтересів населення. Він неодноразово акцентував, що місцева влада рішуче придушувала будь-яку ініціативу такого роду вбачаючи у ній загрозу основам самодержавного правління.

Заслуговує на увагу аналіз І. Шрагом нового «Міського Положення» від 1870 року [127], яке було прийняте імператором Олександром II у ході проведення реформ міського самоуправління Російської імперії. Положення передбачало створення міської думи як законодавчого органу, міської управи як виконавчого органу під головуванням міського голови тощо. Порівнюючи нове міське положення із земським положенням, він відзначав важливість першого документа, оскільки більша частина міського населення отримала право брати участь в обранні «гласних» тобто послів міської думи. Крім того, згідно з положенням, в обранні депутатів мав право брати кожен мешканець міста віком від 25 років, і якщо він мав у місті майно, за яке вносив податки до місцевої каси або мав торговельну справу, чи жив у місті не менше як два роки і платив до міського бюджету відповідні податки [205, с. 89]. Таким чином будь-яка особа, яка вносила кошти до міського бюджету наділялася правом обирати депутатів та відповідно бути обраним до складу міської думи. Однак такий виборчий принцип мав певні вади, оскільки усіх виборців було поділено на три розряди відповідно до розміру міських податків, і тому на виборах часто переважали представники заможного населення [94, с. 18].

І. Шраг констатував, що кількість депутатів залежала від того, скільки виборців у кожному місті було включено до виборчих списків. На недосконалість положення, зокрема у частині поділу виборців на стани, постійно вказувала і тогочасна преса. Зазначалося, що дане положення потребує доопрацювання, а це сприятиме обмеженню заможних верств населення стосовно впливу на виборчі процеси, яким вони користувалися. З огляду на це, пропонувалося скасувати поділ на стани і надати однакове право на участь в обранні депутатів усім, хто сплачує податки незалежно від

їх розмірів. Такий стан речей призводив до того, що у більшості міст у складі дум найбільшу кількість становили представники торгівлі, які часто не мали належної освіти та фахової підготовки. Вони дбали передусім про інтереси свого стану попри загальні інтереси, особливо інтереси представників селянського населення. Тому пропонувалось, щоб, крім скасування поділу на стани, збільшити кількість виборців і надати виборче право тим, хто не маючи нерухомої власності у місті наймає квартиру, сплачуючи при цьому відповідну суму і проживши у місті не менше двох років. Планувалось оподаткувати усіх таких мешканців відповідно до квартирного чиншу. Таким способом можна було б зменшити вплив на міські справи представників торгівлі та заможних верств населення і збільшити кількість депутатів з освічених людей. У ході обговорення положення таку ініціативу було проігноровано, щоб зменшити кількість виборців і віддати усі міські справи до рук невеликої групи заможних людей, а бідні верстви населення практично залишити без виборчих прав [205, с. 90].

Продовжуючи аналіз правових основ функціонування міського врядування І. Шраг торкнувся також і особливостей нового «Міського Положення» від 1892 року [128]. Зазначимо, що воно було прийняте в умовах нового урядового курсу, що базувався на державній теорії місцевого самоврядування, який прийшов на зміну суспільної теорії і був направлений на послаблення виборного начала в міських інституціях, на обмеження їх самостійності і включення їх до системи державної влади.

Влада звертала увагу на «помилки», що проявилися за час дії міського положення 1870 р. Консерваторів особливо непокоїла ситуація, коли в органах самоврядування представники торгово-промислової буржуазії та міщанство домінували над представниками привілейованих станів. Для виправлення такої диспропорції влада, спираючись на скарги та пропозиції дворянства, вирішила внести зміни до виборного законодавства. Головним завданням вбачалося розширення складу виборців коштами так званих квартиронаймачів (чиновників, інженерів, лікарів, юристів, представників

вільних професій та ін.). Ця категорія міських жителів була матеріально забезпечена та могла сплачувати на користь міста значні податки. Крім того, серед квартиронаймачів було багато людей із вищою та середньою освітою. Паралельно з цим влада планувала позбавити виборчих прав тих городян, які платили незначні суми до міської скарбниці. Дрібні платники податків, як правило, не мали освіти та характеризувались пасивним ставленням до міських проблем [132].

За даними І. Шрага, норми нового положення передбачали, що виборцями можуть бути тільки ті особи, які мають нерухомість у столицях не менше як 3000 р., по губернських містах, де понад сто тисяч мешканців – не менше 1500 р., по інших містах не менше 1000 р., а по невеликих містах, що більше належать до сіл – не менше як 300 р. [205, с. 90]. Крім того, виборче право надавалось також і тим структурам, котрі не менше як за рік до виборів мали у місті певну торгову чи промислову справу. З огляду на це, Ілля Шраг наголошував, що нове положення суттєво вплинуло на зменшення кількості виборців і на прикладі Чернігова показав, що в період дії старого положення їх було 1500, а після прийняття нового положення залишилось тільки 300. Така ж ситуація спостерігалася і по інших містах, де чисельність виборців суттєво зменшилась і залишилася п'ята-шоста частина від попередньої кількості.

Дослідник також простежив, що у попередніх міських положеннях було зазначено, що міська управа є самостійним органом із визначеною компетенцією справ. Однак у новому положенні замість того зазначалося, що губернатор має наглядати за діяльністю міської управи. Водночас побільшало постанов, які повинні були затверджуватися губернатором і міністром, відповідальність міських урядників, обраних радами міських голів і членів управ була майже така сама, проте з деякими відмінностями порівняно із земським положенням. У зв'язку з цим Ілля Шраг резюмував, що усі перелічені фактори свідчать про зменшення громадської самостійності, що особливо простежується із запровадженням положення

1892 року. Фактично губернаторська влада суттєво розширювалась стосовно до міського громадського життя, а міські ради у своїй діяльності попадають під її безпосередній контроль [132].

На його переконання, найкраща оцінка міської реформи проявляється у процесі життєдіяльності громадян. І хоча українські міста не мали багато політичної свободи, а громадяни звикли без критики ставитись до політики уряду, усе ж основні ідеї реформування, передбачені у новому міському положенні вони зустріли насторожено. Більшість міського населення тільки почавши користуватися тими правами, які надавало положення 1870 року почали свідомо ставитись до міських справ і відчували хоча б відносну самостійність та почали призвичаюватись до громадської роботи, то тепер, згідно з новим положенням 1892 року, усі їхні права суттєво обмежувались [132].

Окремо дослідник зупинився на виборчому праві, норми якого відображені у новому положенні. Він зазначив, що до його прийняття населення доволі жваво і активно брало участь у виборчому процесі, використовуючи своє активне та пасивне виборче право. Однак після проведення реформи ситуація радикально змінюється і громадяни міст процес виборів зустрічають з величезною апатією. Як ілюстрацію він навів факти, що яскраво свідчили про ставлення міського населення до нової реформи: «у такому великому місті, як Одеса, на обранні послів було тільки 500 виборців, у Катеринославі, де у виборчі списки записано 558, а на обранні послів прийшло тільки 240, обрання йшло 2 дні, і під кінець зісталось тільки 91 виборець; у Кам'янці-Подільському виборців 140, брали участь у обранні тільки 81; у Чернігові виборців 300, участь у обранні брало 112; у Ярославлі виборців 631, брали участь у обранні 126; навіть у Петербурзі, де в списки занесено 6000 виборців, виборча рада збиралася двічі, на перший раз зібралось 1167 виборців, і обрали тільки 25 послів, у другий раз зібралось трохи більше, 1959 виборців» [205, с. 82].

І. Шраг встановив, що подібна ситуація була характерною для більшості українських міст. На прикладі міста Чернігів він показав, що за останні роки було обрано 72 депутати, а в період після реформи – тільки 32. Очевидно, за таких обставин суттєво зменшувалась свобода слова та громадянського контролю на суспільно-політичне життя. Така ситуація сприяла тому, що до міських рад обиралися як правило представники заможних верств населення, а представники інтелігенції майже зовсім не отримували місць у міських думах.

Сутність державно-правових орієнтирів Іллі Шрага чітко простежується в умовах функціонування тогочасних товариств та організацій. У 1893 році він стає одним із засновників чернігівської «громади» [86, с. 18], тим самим надавши громадівському рухові, який мав давні історичні корені, організаційно-правового оформлення [80, с. 9]. Це призвело до того, що під його началом об'єдналися широке коло визначних тогочасних діячів [194, с. 36]. Серед них були А. Верзилов, О. Тищинський, В. Хижняков, І. та І. Рашевські, В. Самійленко, М. та В. Коцюбинські, Г. Коваленко, С. та О. Русові, Б. Грінченко та інші. Поступово Ілля Шраг очолює громадівський рух і зосереджує його діяльність на благо розвитку української національної ідеї [74]. Таким чином, йому вдалося сконцентрувати провідні сили патріотично налаштованої інтелігенції на розбудову української державності й забезпечення дотримання прав та інтересів українського народу. Надалі його діяльність уособлювалась з принципами українського національного відродження, які особливо посилились на початку XX століття.

Потрібно зауважити, що станом на початок XX століття спостерігається певна криза самодержавства [224]. Поступово це призвело до пожвавлення демократичних рухів у різних частинах Російської імперії. Значно посилилась у цей час національно-визвольна боротьба в українських землях. Особливо потужно підіймалися питання відстоювання власних прав робітників та селян, зокрема на вже 1902 року в кількох українських повітах

спалахнули повстання. Основною метою повсталого народу було відстоювання власних прав і свобод, тому з цією метою вони боролися проти поміщиків та орендарів. Поступово селянські рухи охопили значну територію Лівобережжя, яке у цей час стало основним осередком масового руху пригноблення народу. Велику роль у таких процесах відігравали українські політичні сили, які часто розробляли теоретичне підґрунтя для зазначеної боротьби.

Посилення національно-визвольних рухів та масове поширення революційних ідей з різних частин імперії свідчило про наближення революції, яка розпочалась у січні 1905 року. Революційні події спричинили пожвавленню соціально-політичної активності населення та відкриттю нових перспектив для модернізації українського національно-визвольного руху [102, с. 9]. Великою мірою це стало можливим завдяки активізації роботи серед селянських мас українських політичних партій і, зокрема, Революційної Української Партії (РУП). Її заснування у Харкові в лютому 1900 року заклало фундамент політизації українського національного руху в межах Наддніпрянщини [201, с. 3]. Такі події суттєво стривожили загальноімперську владу і призвели до прийняття царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р.

Зауважимо, що Маніфест проголошував «непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зборів та спілок». Розширювалися виборчі права громадян, засновувався новий представницький орган влади із законодавчими правами – Державна Дума. Прямим наслідком прийняття маніфесту стала поява легальних політичних партій, профспілок та інших громадських організацій, а також легального опозиційного друку.

З першого дня як зміст Маніфесту, так і сам факт його появи оцінювалися у суспільстві по-різному. Одні вважали, що прийняття Маніфесту стало початком обмеження самодержавства у Росії, інші – навпаки, вважали, що основи самодержавства цим актом не торкалися.

Даючи оцінку прийнятому документу І. Шраг зауважив, що «... захват був надзвичайний: люди здоровили один одного, і не багато було таких, які поставилися до нього скептично, кажучи, що поки що це тільки шматок паперу; оскільки повірили маніфесту, як були упевнені, що настають нове життя, новий, вільний лад...» [203, с. 50]. Маніфест викликав неоднозначно реакцію у колах революційних сил та сприяв демократизації суспільних процесів в українських землях. Серед вагомих поступок царського уряду населенню стало зняття заборони друку українською мовою книг та періодичних видань. Водночас було проголошено вибори до Державної Думи як представницького органу у межах імперії. Така ситуація дозволила Іллі Шрагу з новою силою включитися у національно-патріотичні процеси щодо відстоювання прав української мови, а також у стінах загальноімперського парламенту розвинути успіх стосовно захисту прав та інтересів українського населення [93, с. 611].

11 грудня 1905 року було прийнято Закон про вибори до І Державної Думи, який ґрунтувався основним чином на положеннях царського Маніфесту. Скликання Державної Думи створило нову ситуацію у розвитку суспільно-політичних подій імперії. Проголошуючи склад та устрій Державної Думи, законодавець передбачив ряд важливих моментів. Проголошувалось, що Державна Дума засновувалась з метою обговорення законодавчих пропозицій по відношенню до Верховної самодержавної влади по силі Основних законів і в порядку, що передбачені відповідним положенням. Державна Дума створювалась з членів, що обираються населенням Російської імперії терміном на 5 років на підставах, що передбачені в Положенні про вибори до Думи. Державна Дума може бути, до завершення п'ятилітнього терміну повноважень її членів, розпущена указом імператора. Тим же указом мають призначатися нові вибори до Думи, а також вказуватись час її скликання. Тривалість щорічних засідань Державної Думи і терміни перерви у її роботі впродовж року визначаються указами імператора. Передбачалось, що Державна Дума може з метою підготовки

справ, що підлягають розгляду, створювати зі свого складу відповідні відділи і комісії. Кількість відділів та комісій, їхній склад, а також предмети їх відання, визначаються Державною Думою. Для законного складу засідань Державної Думи необхідна присутність не менше однієї третини всього складу членів Державної Думи [163].

Потрібно зауважити, що найбільш помірковані політичні сили пов'язували з новим законодавчим органом початок діалогу з самодержавством та суттєві трансформаційні процеси у всіх галузях життя. Значно активізувалися й недержавні народи, які практично вперше отримали можливість через Думу публічно і легітимно заявити про свої національні прагнення [223, с. 11].

Передбачені багатоступеневі вибори проходили особливо на місцях, як правило в обставинах відвертого тиску з боку місцевої адміністрації. Проте, попри такі умови, Чернігівська губернія стала однією з небагатьох на Україні, де до складу Думи пройшли авторитетні представники передових кіл громадськості. Серед них був також І. Шраг, а його обрання депутатом у 1906 році на з'їзді виборців Чернігівщини було і даниною його заслуженому авторитету, і водночас поклало на нього нову велику відповідальність. На переконання сучасників, «найвидатнішою постаттю серед українських депутатів першої Думи був Ілля Людвигович Шраг – одна з визначніших осіб в історії українського руху взагалі. В історії духового його зросту бачимо, як у свідомості українських душ другої половини ХІХ-го ст. перехрещувалися та боролися між собою найрізномірніші впливи, поки українська стихія, звідусюди поборювана, таки не перемагала єдино силою свого внутрішнього змісту» [115, с. 41].

Як і більшість обраних депутатів, на виборах він був представлений від фракції кадетів, чия організація виникла у Чернігові майже відразу після проголошення Маніфесту і була тоді дуже популярною [72, с. 46-47]. Проте поступово спостерігається певне розходження у поглядах І. Шрага та партійної організації щодо розв'язання українського питання. На думку

сучасних вчених В. Шевченка і Т. Демченко, «...бувши членом Української Радикально-Демократичної Партії, що виникла у грудні 1905 року й перебувала на кадетській платформі, Ілля Людвигович ніколи не мав прямого відношення до загальноросійської партії кадетів. Саме цим і пояснюється, можливо, його відмова від пропозиції ЦК кадетської партії увійти до її парламентського комітету в I Державній Думі. Однак їхнє співробітництво тривало і було високо оцінене керівництвом. Досить прохолодні стосунки депутата І. Л. Шрага з кадетами пояснювалися ще й тим, що між ними мали місце серйозні розходження у поглядах на розв'язання національного питання і, перш за все, в Україні» [200, с. 26]. Потрібно також звернути увагу, що парламентарій не поділяв погляди кадетської партії на майбутній устрій держави.

Слід зауважити, що політик мав неабиякий авторитет серед ідейних натхненників політичної сили. Як згадував відомий тогочасний діяч Є. Чикаленко, «найвпливовіший член нашої партії І. Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернігова, то завжди напосідався на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтелігенція майже вся організована в партії, тільки ми, старші українці, живемо без всякої організації, бо й молодь наша згуртована в соціал-демократичну партію і намагається заснувати українську есерівську партію» [65, с. 38]. Крім того, період його парламентської діяльності збігається у часі визнання його як одного із провідних діячів того часу [69, с. 281-282]. Очевидно, саме цей фактор став визначальним при обранні І. Шрага головою української парламентської фракції в I Державній Думі. Зазначимо, що парламентська діяльність Іллі Шрага дала можливість глибокого розкриття його державно-правових поглядів, зокрема стосовно правового статусу українського населення та принципів побудови української держави, про що більш детально йдеться у наступному розділі нашого дисертаційного дослідження.

Координація діяльності й вироблення політичних орієнтирів задля забезпечення прав та свобод українського народу стали для Іллі Шрага

особливо важливими орієнтирами. Улітку 1906 року активізуються його взаємини з визначним тогочасним діячем М. Грушевським. Варто зазначити, що ще раніше, у 1894 році, І. Шраг був серед представників української інтелігенції активістів, які схвально сприйняли призначення М. Грушевського професором Львівського університету. Передбачалось, що навчання буде вестись українською мовою, а професор виступить у якості сполучника наукових інтересів між Австрійською та Російською Україною. У вітальному листі з цього приводу І. Шраг разом з О. Гищинським, О.Шкуркіною, Б. Грінченком, Є. Тищенком, В. Самійленком зазначили: «Високоповажний добродію! Ви їдете на кафедру української історії. Відколи українська нація почула себе – після довгого занепаду, – нацією – се вперше український професор оповідатиме українцям по-українськи рідну історію. Ви перший матимете змогу будити українську націю – праця буде стільки ж працею науковою, скільки й працею на користь національній свідомості нашій. Через це діло Ваше стане важливим, але й незмінно кориснішим од простої наукової праці, і ми певні, що стаючи біля цього діла, високо держатимете Ви український національний прапор, прапор, що на йому історія написала: національність, демократизм, воля й толерантність» [159, с. 287].

Надалі їхні взаємини будувалися навколо вироблення основоположних орієнтирів української національної ідеї та особливостей її поширення серед громадськості. Водночас за сприяння М. Грушевського почав виходити друком «Український вісник» [80, с. 10]. Характерно, що М. Грушевський також спричинився до вироблення політичної платформи Української парламентської фракції, основною ідеєю якої мала бути автономія України. Саме цю програму мав донести до суспільства Ілля Шраг з парламентської трибуни, проте зробити це не встиг в силу передчасного розпуску І Державної Думи.

Після розпуску Державної Думи 8 липня 1906 року стосунки політичних діячів з офіційним урядом стали вкрай напруженими. Саме тому

наступним кроком українців стала реакція на розпуск парламенту. Вони вимагали негайного скасування Державної Ради, примусового відчуження поміщицьких земель на користь малозабезпеченого селянства, амністію політичним в'язням тощо. Важливе значення у цих процесах мало підписання І. Шрагом, спільно з іншими колишніми колегами з депутатського корпусу, Виборзької угоди, закликаючи населення бойкотувати набір в армію та припинити сплачувати державні податки. Цілком логічно, що такі дії спричинили реакцію офіційної влади та відповідно покарання усіх депутатських активістів. Саме тому, у вересні 1906 року Чернігівський окружний суд звільняє І. Шрага з посади присяжного повіреного і засуджує його до ув'язнення терміном на три місяці.

Поступово Ілля Шраг все більше уваги приділяє земським справам. У період революції 1905-1907 років представники українських земств довірили йому публічний виступ на земському з'їзді з відповідною резолюцією про особливості вирішення національного питання [80, с. 11].

На необхідність розв'язання національного питання Ілля Шраг звертав увагу своїх колег з інших губерній, оскільки це суттєво сприяло б подальшому комплексному вирішенню інших важливих питань державного життя. З цією метою обґрунтовувалась необхідність запровадження в Російській імперії політичних свобод, скликання Установчих зборів на демократичних засадах та раціонального поєднання загальноімперських інтересів з інтересами автономного устрою кожного окремого народу. У зв'язку з цим, близькою до І. Шрага ідеєю стала відозва відомого українського історика та громадського діяча М. Костомарова під назвою «Брати-українці». У ній зокрема йшлося, що всі слов'яни повинні об'єднатися між собою, однак кожен народ мав управлятися окремо і не сумісно з іншими. Мали бути створені один сейм або слов'янська рада, куди б обиралися депутати від усіх частин союзу і там вирішувалися б важливі питання, що належали до єдиного утворення. Така ідея цілком відповідала поглядам І. Шрага та відображала його внутрішнє переконання стосовно

автономістських позицій, які на початку XX століття набули масового явища [40, с. 175; 43, с. 112].

Відстоюючи автономістські тенденції в розвитку українського суспільно-політичного руху, Ілля Шраг поступово стає одним із його очільників, і така діяльність набуває першочергового значення у його громадсько-політичній кар'єрі. Характерно, що він регулярно бере участь у відповідних з'їздах представників неросійських народів, на яких все більше утверджується ідея автономії й Федерації. У ході роботи таких з'їздів учасники ще більше сходились на ідеї спільного визвольного руху, оскільки проголошувалось, що це є справою усіх народів, які населяли Російську імперію. Можемо простежити, що такі державотворчі погляди Іллі Шрага простежуються у процесі його участі як у різного роду громадсько-політичних акціях, так і пізніше у його депутатській парламентській діяльності. Ініціатива щодо ідеї української автономії неодноразово розглядалася у стінах законодавчого органу, у зв'язку з чим він виступав як ініціатор уряду щодо законопроектів з цього питання. Потрібно зазначити, що державно-правові погляди Іллі Шрага доволі потужно були сприйняті українським суспільством і поступово впроваджувалися у діяльність різного роду товариств та організацій.

Після ліквідації царем I Державної Думи, Ілля Шраг концентрує свої зусилля на поширенні державницького та просвітницького руху в українських землях [103, с. 242]. Цілком природно, що основні зусилля він приділяє рідній Чернігівщині, адже це стало продовженням його потужної просвітницької діяльності. Разом з тим, він виступає ініціатором створення місцевого осередку товариства «Просвіта» [126, с. 41]. Як зауважила дослідниця С. Фомська, саме «Просвіта» здійснила «великий вклад у справу національно-культурного відродження України, формування та утвердження самосвідомості у найширших верствах населення національної самосвідомості у найширших верствах населення [174, с. 420-421].

Основоположними засадами діяльності організації І. Шраг вбачав діяльність товариства «Просвіта» у Львові, яке була засноване ще у 1868 році й на той час – визначним товариством культурно-просвітницького напрямку [178, с. 14]. Водночас його важливою місією було широке забезпечення українського народу, друкованою продукцією патріотичного характеру. Характерно, що юридичне оформлення «Просвіти» на Наддніпрянщині співзвучне з революційними подіями 1905-1907 років і безпосередньо пов'язано з Маніфестом царя від 17 жовтня, де офіційно проголошувалося право засновувати товариства національного змісту. Потрібно зазначити, що після поразки революції та масових репресій царського режиму, саме «Просвіта» впродовж тривалого часу сприяла об'єднанню української інтелігенції з метою їхньої діяльності на благо рідного народу [178, с. 14].

Просвіта у Чернігові була створена 27 грудня 1906 року [173, с. 186], а на початковому етапі її діяльності налічувалося з 300 осіб [34, с. 127; 80, с. 12]. Ілля Шраг входив до керівного складу організації та займався забезпеченням нормативно-правових засад діяльності. Дослідниця С. Фомська встановила, що «перші загальні збори товариства відбулись у залі Чернігівської міської управи під головуванням І. Л. Шрага, який на той момент очолював українську парламентську громаду при Державній думі. На початку зборів І. Л. Шраг зачитав присутнім статут товариства. Виступали М. Коцюбинський та М. Вороний, які повідомили про намір відкриття в Чернігівській губернії шкіл, бібліотек та читалень в українському дусі... На зборах було також обрано членів правління товариства. До списку увійшли: І.Шраг – адвокат, В. Коцюбинська – дружина М. Коцюбинського, М.Коцюбинський... Головою товариства «Просвіта» було обрано М. Коцюбинського» [173, с. 186].

Поступово, крім безпосередньо культурно-освітньої діяльності, яка забезпечувала формування української національної свідомості, діячі товариства активно проявляли себе в суспільно-політичному руслі [178, с. 15]. Зокрема, третього квітня 1907 року «Просвіта» офіційно звернулася до

студентів Київського університету зі своєю підтримкою їх ініціативи щодо захисту прав української мови. Крім того, Чернігівська Просвіта виступила з офіційним зверненням до представників української трудової громади в II Державній думі щодо захисту прав українського народу [80, с. 12]. Водночас вона акцентувала свою діяльність на рішучий боротьбі за права та інтереси українського народу, потреби рідного краю та відстоювання національно-культурних ідей. На думку сучасного дослідника А. Француза, саме розвинена національна культура та культура національних меншин є виразником культурних гарантій прав і свобод [177, с. 71].

Необхідно зауважити, що саме Ілля Шраг виступав ідейним натхненником підготовки цілого ряду документів щодо захисту прав українського народу. Це можна пояснити близькістю його поглядів у період першої Державної Думи та їх подальшою трансформацією у просвітньому товаристві з подальшою їх аргументацією у політичних та громадських колах суспільства. Важливо зазначити, що така діяльність була притаманна І. Шрагу ще в період I Державної Думи Російської імперії, коли він був лідером Української парламентської громади [171, с. 165].

Бувши заступником «Просвіти» у Чернігові, Ілля Шраг разом із її головою Михайлом Коцюбинським багато часу приділяють роботі серед селянства, особливо з селянською молоддю, зокрема щодо утвердження у її колах основоположних ідей культурно-національного українського відродження [7, с. 838]. З цією метою діяч повсякчас проводив відкриті зустрічі з населенням та прийом громадян з широкого кола питань, у тому числі й правових, де роз'яснював права й свободи громадян. Поступово така ініціатива викликала занепокоєння губернатора, який був особливо незадоволений політичною та громадською позицією Іллі Шрага. З огляду на це, він наказав виключити його разом з однопумцями із членів товариства «Просвіта» [178, с. 15].

З цього часу у функціонуванні товариства спостерігається певна криза, що пояснюється ретельною увагою до нього місцевої влади та органів поліції

[173, с. 190]. Слід зауважити, що І. Шрагу вдалося повернутися до керівних органів організації у 1911 році й навіть очолити її, проте уже в липні цього року товариство «Просвіта» припинило своє існування. Це підтверджує вкотре той факт, що наступ на український рух з боку царизму продовжувався та набував ще більше масових явищ. Зокрема, своєю діяльністю і своїм прикладом усвідомлення необхідності боротьби українського народу, за своє самовизначення Ілля Шраг показав приклад неухильної боротьби за права українського народу у ході зазначених процесів і був одним із її провідників аж до повалення самодержавства у 1917 році [178, с. 15].

Після лютневої революції 1917 року поступово відкривався шлях до широких демократичних перетворень в межах колишньої імперії. Вона дала поштовх для розвитку національно-визвольних рухів пригноблених народів, у тому числі й українського. Відразу ж після повалення самодержавства І. Шраг опиняється в центрі громадсько-політичного життя Чернігівщини, фактично очолює і національний рух [80, с. 12]. Його обирають головою об'єднаного комітету громадських організацій Чернігова. Майже одночасно з цим Ілля Людвигович обирається гласним міської думи, гласним губернського земства, повертається фактично до керівництва відновленої «Просвіти». У цей час він очолює губернський виконавчий комітет [134, с. 58], який був заснований 8 березня 1917 року [12, с. 21]. В цей період можемо спостерігати надзвичайно бурхливу діяльність І. Шрага. Члени губернського виконавчого комітету постійно підтримували діяча у його ініціативах. Обґрунтовуючи своє рішення, вони мотивували його непересічним авторитетом як людини, яка упродовж тривалого часу була одним із визначних лідерів громадського життя.

Важливе місце також займає його робота у чернігівському окружному суді, головою якого вкотре було обрано І. Шрага. Проте, як знаний фахівець-юрист, він намагався ефективно організувати діяльність не тільки керованого ним окружного суду, але і правової системи загалом в масштабах

українських земель. Про це свідчить, зокрема, виявлена в його особистому архіві чернетка звернення Тимчасового Крайового судового комітету, обраного з'їздом українських правників 14 червня 1917 року, до «товаришів правників і всіх судових діячів на Україні». У ньому правник закликав колег-юристів усіма засобами сприяти впровадженню в судочинних установах України ведення справ рідною українською мовою. При цьому наголошував, що застосування рідної мови на рідній землі завжди й повсякчас є незламним правом українського народу і жодні фактори не повинні стояти на заваді його реалізації.

Як політик з величезним досвідом, Ілля Шраг продовжував активну участь у суспільно-політичному житті України, спричинившись до заснування та функціонування ряду політичних сил [197, с. 28]. Надзвичайно важливою є його діяльність у Товаристві українських поступовців (ТУП), до заснування якого він мав пряме відношення [8, с. 81]. Ілля Шраг брав активну участь у роботі з'їздів товариства [12, с. 31]. Характерно, що починаючи з перших організаційних з'їздів товариства він став одним з ідейних натхненників та суттєво впливав на його діяльність, збори товариства відбувалися здебільшого у Києві й мали здебільшого конструктивний характер. Вищим керівним органом був З'їзд, який скликався кожного року та обирав Раду організації, до якої незмінно входив діяч [178, с. 15]. Друкованими органами ТУП були газета «Рада» та журнал «Українське життя».

Характер діяльності товариства визначався тим, що вони обережно здійснювали свою політичну діяльність уникаючи конфліктних ситуацій з тогочасною владою. Це пов'язувалося із тим, що Ілля Шраг і його соратники розуміли небезпеку ставлення до таких організацій з боку владних інституцій і тому сповідували більш поміркований поступливий характер діяльності, не закликаючи до радикальних дій.

Після повалення самодержавства діяльність Товариства українських поступовців суттєво активізувалася. Все більше значущою ставала постать

Іллі Шрага у керівному складі організації, яка поступово перетворювалася в одного з ключових діячів української національної революції 1917 року. Так 8 березня діяча обирають головою спеціального губернського комітету громадських організацій [176, с. 704]. Метою його діяльності було реформування застарілої системи влади на нові демократичні основи розвитку української держави. Однією із перших реформ в цьому руслі було ініційоване І.Шрагом рішення про ліквідацію поліції та створення народної міліції й вироблення у зв'язку з цим відповідного звернення до народу українською, польською, російською і єврейською мовами [178, с. 15].

На з'їзді товариства 25-26 березня він був обраний до Президії як один із заступників голови Президії на чолі з М. Грушевським. З цього моменту з'їзд проголосив перейменування «Товариства українських поступовців» у «Союз українських автономістів-федералістів» [115, с. 349]. На цьому ж з'їзді головою Чернігівського губернського осередку новоствореної організації було обрано І. Шрага [80, с. 12].

Таким чином, він продовжував активну участь у русі автономістів започаткування якого можемо спостерігати ще з 1905 року. Особливо увагу діяч зосередив на розбудові організації й працював над наповненням новими членами з усіх політичних сил, що визнавали вимоги національно-територіальної автономії України та загального виборчого права. У зв'язку з цим, він працював активно також над розробкою правових засад діяльності місцевого товариства. Така діяльність супроводжувалась організацією і проведенням різного роду зборів українського населення у ході яких вирішувалась багато організаційних питань [65, с. 144]. Характерно, що ця ініціатива дала свої результати і в червні 1917 року було проведено масштабний за своїм значенням перший український з'їзд. Основним спікером на зібранні виступив Ілля Шраг із ґрунтовною доповіддю про історію українського руху. Варто відзначити, що основоположною засадою його діяльності в цей період було забезпечення основної програмної засади

товариства, яке пов'язувалось насамперед із вимогою національно-територіальної автономії України [80, с. 13].

Потрібно зазначити, що саме вимога національно-територіальної автономії, а також прихильність до соціалістичних ідей надалі виступили програмними засадами у діяльності Центральної ради. З часу свого створення 4 березня 1917 року Центральна Рада затвердила такі вимоги як основоположні у своїй політичній програмі [176, с. 705]. Як зауважили сучасні вчені А.Шевченко і С. Кудін, Центральна Рада у даний період значну увагу приділяла питанням розбудови власної нормативно-правової бази [198, с. 92]. 8 квітня 1917 року, під час роботи Всеукраїнського національного конгресу, в Києві було обрано новий склад Центральної ради та її керівних органів. Головою став Михайло Грушевський, а Ілля Шраг разом з іншими видатними тогочасними діячами увійшов до складу новоствореного органу [15; 18, с. 20; 122, с. 193].

Українська Центральна Рада поступово стала лідером українського національно-визвольного руху, перетворилася на законодавчий орган Української Народної Республіки. Потрібно зауважити, що значну роль у цих процесах відіграли українські адвокати, які активно виступали за українізацію судових інституцій, забезпечували нормативно-правові основи її діяльності [4, с. 18]. До їхнього числа належав Ілля Шраг, який, перебуваючи у складі Центральної Ради, відзначився неабиякою активністю і був залученим до значної кількості проєктів різнопланових напрямів [70, с. 264]. 28 червня 1917 року як фаховий правник він стає членом новоствореної комісії із розробки проєкту статуту автономії України. Для створення такої комісії Центральна Рада видала спеціальну інструкцію, де регламентувала порядок її функціонування [91, с.66].

У ході дискусії з даного питання поступово сформувалися два напрями. Виразники першого підтримували й виступали за створення Генерального секретаріату, усвідомлюючи це як підготовчий процес на шляху до автономії України, і яку повинні були у перспективі затвердити Установчі збори.

Представники іншого напрямку оцінювали вищезазначені події як утрату автономії, висловлювали побоювання через можливе перетворення Центральної Ради в Тимчасовий український уряд [147]. Зазначимо, що кінцеву резолюцію ухвалено не було, а її остаточне напрацювання покладалося на учасників засідання Чернігівського губернського виконавчого комітету громадських організацій. Підсумком роботи комісії стало оголошення тексту резолюції, який був запропонований до затвердження і написаний особисто І. Шрагом. У документі констатувався факт, що збори визнавали національно-територіальну автономію України та передбачали гарантію прав національних меншин [176, с. 705].

Слід зауважити, що у цей період спостерігається особливо тісна й плідна співпраця І. Шрага та М. Грушевського. Часто М. Грушевський звертається за фаховою консультацією до І. Шрага з ряду організаційних, кадрових та загальних питань. Матеріали співпраці між зазначеними діячами, здебільшого у формі листування, широко представлені у національному архівному фонді України. Зокрема фонди Центрального державного історичного архіву України у місті Києві висвітлюють їхні взаємини стосовно ряду важливих питань. Вони водночас стосуються співпраці стосовно земських збірників, «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника» та інших видань, організаційних питань функціонування українських товариств і організацій та низки загальних питань [181].

У ході воєнних дій боротьба за українську автономію продовжувалась, у зв'язку з чим надзвичайно важливо було не допустити дестабілізації ситуації у суспільстві та в наявних умовах продовжувати активні дії на цьому підґрунті [176, с. 705]. У процесі виборів органів місцевого самоврядування у 1917 році громада автономістів-федералістів виступила ініціатором об'єднання усіх політичних сил щодо українського питання під керівництвом Іллі Шрага, який на той час мав неабиякий досвід та авторитет [23, с. 207]. Практичний досвід у сфері юриспруденції та громадсько-політичної діяльності сприяли тому, що Іллі Шрагу було запропоновано посаду

Генерального секретаріату з питань юстиції, а також посаду генерального судді УНР [156, с. 127].

Відстоюючи державницьку політику Української Центральної Ради Ілля Шраг, виступаючи на публічних засіданнях систематично відзначав чималі заслуги Ради у державотворчій діяльності. На його переконання, законодавча влада Центральної Ради дала можливість включити до території України нові губернії та створити ще чотири окремі генеральні секретарства. Важливо, що Центральна Рада у своєму складі об'єднала різні верстви населення, багато з яких мали вищу освіту та володіли значним досвідом українського державотворення [121, с. 252]. Оскільки до її складу входили не тільки представники українського народу, але й представники поляків, росіян, євреїв та інших народів, які населяли Україну, він вважав Центральну Раду установою не лише українською, але і представником та виразником інтересів усього населення території України. Крім того, за безпосередньої участі Іллі Шрага було ухвалено резолюцію, у якій Центральна Рада визнавалася як тимчасовий парламент України, а Генеральний Секретаріат як вища Крайова влада, уся влада мала бути зосереджена на рівні місцевих органів самоврядування. Проте прихід до влади більшовиків не дозволив повною мірою втілити намічені державотворчі орієнтири, вироблені Центральною Радою, а діяльність Іллі Шрага у цей період була позначена здебільшого місцевими справами у Чернігівській губернії [176, с. 705-706].

За ініціативи І. Шрага, на посаду комісара Центральної Ради по Чернігівській губернії було обрано відомого українського вченого та громадського діяча Дмитра Дорошенка. Надалі взаємозв'язки Іллі Шрага та Дмитра Дорошенка дедалі міцнішали, і коли, внаслідок квітневого перевороту 1918 року, до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, а Центральна Рада припинила своє існування, саме Дорошенко, будучи міністром закордонних справ Гетьманського Уряду, запропонував Іллі Шрага зайняти посаду прем'єр-міністра [138, с. 162]. Особисто гетьман повністю підтримував таку кандидатуру оскільки з повагою ставився до нього,

пам'ятаючи про його минулі заслуги та величезний авторитет. Відмітимо, що спочатку Ілля Шраг дав позитивну відповідь на таку пропозицію, проте стан його здоров'я викликав занепокоєння у колі його родини, й тому було прийнято рішення про відмову від неї [80, с. 13]. Проте він завжди цікавився правами гетьманської адміністрації й надавав кваліфіковані консультації та організаційну допомогу своїй діяльності. Паралельно він виконував важливу місію мирового судді та почесного гласного міської думи й займався цією активною діяльністю аж до його смерті 11 квітня 1919 року.

Таким чином суспільно-політичні процеси, які відбувалися на українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. здійснили значний вплив на утвердження державно-правових поглядів І. Шрага. Беручи активну участь у процесах українського державотворення на зламі століть, він повсякчас відстоював ідею української автономії та боротьби українського народу за свої права. Діяльність І. Шрага була нагальною потребою того часу й вирізнялася неабиякою актуальністю, оскільки в умовах самодержавства українське питання потребувало актуалізації та реалізації у практичній площині. З цією метою І. Шраг виступає ініціатором створення та функціонування багатьох товариств та організацій, діяльність яких у підсумку сприяла розвитку українського національного руху, що в майбутньому дало суттєвий імпульс для реалізації ідеї української автономії.

Висновки до розділу 2

На підставі викладених матеріалів можемо стверджувати, що становлення світоглядних орієнтирів І. Шрага почалося ще в юні роки, коли він подає детальні описи про своє оточення, школу, учителів, навчальний процес. Результатами його зацікавлень стала співпраця з учнівськими гуртками, де він став одним з ініціаторів популяризації української мови та народних традицій у суспільстві.

Студентські роки для І. Шрага були не тільки періодом формування суспільної свідомості, але й становлення його як свідомого українського громадянина із власними патріотичними переконаннями. Через активну суспільно-політичну позицію він неодноразово піддавався переслідуванням з боку офіційної влади. І хоча судові процеси мали негативний вплив на молодого діяча, він продовжував активно займатись громадсько-просвітницькою діяльністю. І. Шраг багато уваги приділив дослідженню особливостей функціонування місцевої адміністрації, відобразив її численні зловживання владою стосовно простого населення. У процесі становлення світоглядних орієнтирів мислителя поступово кристалізується ідея відстоювання права українського народу на самовизначення, захисту його прав у процесі взаємодії з представниками тогочасної влади.

Окремі питання вітчизняного державо- і правотворення діяч прагнув поставити на широку наукову основу. Результатом наукових зацікавлень І. Шрага стала його дисертація, яка була захищена під керівництвом відомого вченого О. Кістяківського. У науковій праці дослідник детально простежив особливості функціонування селянських судів, розкрив особливості їх організаційної побудови, висвітлив характерні риси тогочасного судочинства.

Діяч ефективно спричинився до активного суспільно-політичного та громадського культурного руху, що засвідчувало багатогранність його характеру та належний фаховий рівень підготовки. Постійна зайнятість професійними й громадськими обов'язками не завадили йому з найкращого боку проявити себе в тій сфері українського буття, з якою нерозривно був пов'язаний протягом усього свого життя — служіння національно-державному відродженню української держави.

І. Шраг сприяв об'єднанню свідомих представників українського національного руху не тільки на території Наддніпрянської України, але й за її межами. Активна співпраця з західноукраїнськими діячами дала можливість актуалізувати питання української автономії у суспільстві та

підняти його на широкий загал. Єднання діячів на ниві спільної політичної, культурної, суспільної, просвітницької роботи дало можливість ефективно поширювати ідеї соборності українських земель у суспільстві, вдосконалювати у зв'язку з цим теоретичні основи даного питання серед публікацій як загального так і спеціального характеру.

На утвердження державно-правових поглядів Іллі Шрага значний вплив мало поєднання його тривалої адвокатської практики та активної політичної діяльності. Здатність щодо узгодження політичних позицій і пошук компромісів з представниками різних політичних сил стосовно актуальних питань українського державотворення виокремлювала його як важливого представника апарату Української Центральної Ради. Плідна діяльність у справі українства сприяла виробленню пропозицій до Іллі Шрага стосовно зайняття ключових посад у державному управлінні.

РОЗДІЛ 3 РОЛЬ І. ШРАГА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВО - І ПРАВОТВОРЕННІ

3.1. Державотворча діяльність Іллі Шрага у І Державній Думі Російської імперії

Державно-правові орієнтири Іллі Шрага особливо яскраво простежились під час його перебування у Першій Державній Думі Російської імперії [191, с. 404] як депутата від Чернігівської губернії. Бувши депутатом, він неухильно дотримувався чіткої позиції щодо автономії України й у своїх публічних виступах неодмінно наголошував на цьому. Як публічний діяч значну увагу приділяв захисту прав та інтересів українського населення, викривав численні зловживання адміністрації стосовно місцевих жителів та прагнув об'єднати якомога більше депутатів з метою позитивного вирішення українського питання. Зазначимо, що діяльність Державної Думи чітко відображена у її стенографічних звітах за 1906 рік [52-54].

Потрібно звернути увагу на те, що перед тим як брати участь у виборчому процесі, діяч мусив на деякий час припинити адвокатську практику. Він зосередився на ключових проблемах українського населення з метою напрацювання офіційної передвиборчої програми, з якою й виступав перед громадою. Виборчий процес був тривалим і виснажливим, оскільки на політичному горизонті було чимало політичних сил, які балотувалися до Державної Думи. Власні міркування щодо особливостей його участі у виборчому процесі та перспективи своєї депутатської діяльності неодноразово ставали об'єктом обговорення у численному листуванні з провідними діячами того часу [45, с. 64]. Участь І. Шрага у виборчому процесі певним чином ускладнювало й те, що проти нього серйозно проводилась контрагітація з боку проросійських правих сил. Вони закликали до непримиренної антиєвропейської позиції і заперечували усі суспільно-

політичні основи європейського ладу. Ілля Шраг виступив кандидатом від політичної партії Народна свобода [72, с. 47].

19 березня 1906 року відбулись попередні вибори до Державної Думи. Ілля Шраг отримав 1499 голосів, тобто третє місце серед однопартійців, що дозволило йому увійти до складу представників від Чернігова для участі в остаточних виборах. Остаточні вибори депутатів до Державної Думи відбулися у середині квітня. Чернігівська губернія була представлена кандидатами загальною чисельністю 146 осіб. Ілля Шраг як і інші представники кадетської партії опинилися переможцями у цих виборах. Характерно, що у процесі виборів представники правого крила не отримали бажаного результату. Серед представників кадетської партії до складу першої Державної Думи також увійшли Я. Гужовський, М. Миклашевський, П. Куриленко, Т. Локоть, О. Бабич, І. Тарасенко, Л. Остроносів та ін.

Таким чином можемо стверджувати, що національно-патріотична свідомість українського населення уже перебувала на тому високому рівні, коли чітко усвідомлювала, що його представниками у Державній думі повинні стати нові патріотично налаштовані діячі, які своїм прикладом і своєю діяльністю доводили вірність рідному народові та рідній державі. Незважаючи на тиск поліції, адміністративний ресурс місцевої влади та відповідні провокації окремих політичних сил, виборці Чернігівщини все-таки обрали достойних представників, які взяли на себе важливу місію щодо захисту і вираження громадських інтересів.

Слід зауважити, що перемога І. Шрага на виборах до першої Державної Думи була цілком закономірною й виправданою та вкотре підкреслила усю міру його популярності серед місцевого населення. Адже він проявив себе не тільки як авторитетний і відомий правник, досвідчений працівник земських установ, але й як один із основоположників новоствореної ліберально-центристської партії. Крім того, на той час він уже був відомим діячем національно-визвольного руху. Його заслуги та авторитет сприяли тому, що на першому засіданні у якості депутата Державної Думи Іллі Шрагу довірено

першим виголосити відому промову українською мовою, де він закликав усіх однодумців, які працюють на благо свого народу та здобуття його свободи й незалежності, до об'єднання і спільної праці [6, с. 8].

Початкові кроки парламентської діяльності Іллі Шрага супроводжували численними листами на його підтримку провідними діячами з різних куточків України. Серед них відомі представники національного руху та культурні діячі Наддніпрянщини, Східної Галичини, Північної Буковини, Холмщини та інших частин України, які висловлювали йому повагу й солідарність за його державницьку позицію. Це свідчить про значний авторитет Іллі Шрага у тогочасному суспільстві не тільки на місцевому, але й загальнодержавному рівні.

Численні виступи з парламентської трибуни супроводжувались безпосередньо захистом прав та інтересів українського народу. У своєму виступі на четвертому засіданні Державної Думи, яке відбулося 4 травня 1906 року, він зосередив увагу присутніх на прикладах місцевих чиновників, зокрема відзначивши їхнє жорстоке ставлення до українського населення. Відповідно виступи місцевого населення проти дій адміністрації він вважав закономірним явищем проти такої політики, а тому закликав публічно не засуджувати їх. Характерно, що такий виступ відбувся у контексті палких дискусій з приводу амністії політичних в'язнів. Парламентар стояв на позиції визнання права на боротьбу, у тому числі й збройну, тих осіб, кого у царській Росії прийнято було вважати політичними злочинцями.

У своєму виступі Ілля Шраг наголошував на неможливості засудження осіб, які ціною власного життя боролися за волю свого народу. Він відкрито закликав не засуджувати осіб за політичні злочини, оскільки бачив, що тільки таким шляхом можна здобути свободу для рідного народу, а тому особам, які їх вчиняють, належить визначна роль. І. Шраг не був прихильником політичних убивств, але стояв на позиції, що тільки таким способом можна протидіяти офіційному державному режиму, а тому такий вид злочинів повинен бути зрозумілим, оскільки чітко простежуються їхні передумови і

мотиви [28]. Таких злочинців Ілля Шраг вважав жертвами обставин, оскільки вони, ідучи на справу, яка з формальної сторони вважається злочином, часто страждали і мучились, бо згідно своїх переконань, зазіхання на життя людини уважали неприйнятними. Однак вони були переконані, що тільки таким способом йдуть на подвиг у боротьбі проти встановлених офіційних порядків, у тому числі і тих, які встановлювала місцева адміністрація. Така позиція політика зустріла масове схвалення серед його однодумців та спричинила неабиякий резонанс у політичних колах.

Потрібно зазначити, що цей підхід до сприйняття політичних злочинів був підтриманий серед кола українських депутатів, й отримав подальший розвиток у подібних промовах, де засуджувалась сваволя і знущення уряду стосовно політичних в'язнів [125, с. 13]. Більшість виступів з цієї актуальної тематики було вміщено у тогочасних засобах масової інформації. Доповіді Іллі Шрага були опубліковані у ряді відомих петербурзьких газет, які часто виступали центральним органом партійних організацій. У Чернігові газета «Десна» надрукувала спеціальну статтю про рішучу критику пропозиції осуду політичних убивств. Преса стояла на позиціях про те, що не потрібно засуджувати людей, які приносять тебе у жертву в боротьбі за права і свободи рідного народу [26, с. 9-10].

Виступи Іллі Шрага у першій Державній думі Російської імперії стосовно розкриття проблеми політичних злочинів схвально сприймалися не тільки його політичними однодумцями, але і політиками, які стояли на нейтральних політичних позиціях. Проте цілком закономірно, що вони не знайшли належної підтримки у представників правих політичних сил. Однак завдяки старанням парламентарія та його однодумців гоніння за політичні злочини поступово зменшувались, оскільки часто осіб, які вчинили такий вид злочину у суспільстві уже почали називати народними героями.

Парламентська трибуна дала можливість Іллі Шрагу серед насущних питань та проблем українського суспільства порушувати найбільш важливі та актуальні, акцентуючи на них увагу громадськості. У зв'язку з цим

політик активно долучився до розробки аграрного законопроекту. Бувши керівником української громади у Державній думі Ілля Шраг прагнув максимально врахувати інтереси рідного народу у контексті прийняття аграрного законодавства [63, с. 41]. Саме на Думу населення покладало великі надії щодо розв'язання аграрного питання. Як зазначала тогочасна преса: «Народ терпить, тому що у нього є ще надія – Державна дума, котра, як вірить все селянство, вирішить на його користь земельне питання. Відчайдушні клопотання надходять від найвіддаленіших селянських товариств на адресу членів Державної думи, особливо тих із них, котрі є вихідцями із селян» [130, с. 540].

Розробка земельного питання у Державній думі супроводжувалася створенням спеціальної аграрної комісії чисельністю близько 100 осіб, основною метою діяльності якої мало бути опрацювання законопроекту земельної реформи. У процесі вирішення даного питання планувалось суттєве розширення селянських землеволодінь. Відстоюючи загалом єдину позицію щодо надання землі селянам, водночас відкритим залишалось питання процедури переходу земельних наділів до селянських господарств. При цьому дане питання зустріло активний супротив у поміщиків та інших землевласників. Зважаючи на його масштабність та вагу, до розробки законопроекту долучилися практично усі верстви тогочасного суспільства [112, с. 544-545].

Ілля Шраг неодноразово переконував, що завданням центральної влади повинно стати сприяння у визначенні основоположних засад, які мають бути визнані спільними для тих народів і областей, які населяли Російську імперію. Основні положення зводились загалом до кількох важливих моментів. По-перше, обґрунтовувалась необхідність примусового відчуження землі, у тому числі й приватновласницької. По-друге, аргументувалась доцільність, що такі відчужені землі мали бути передані у користування або власність селянського землеробського населення. На його переконання, земельне питання потребувало негайного вирішення оскільки відповідало

потребам часу [171, с. 167-168]. З огляду на це, Ілля Шраг пропонував передати ініціативу його вирішення місцевим земствам, але за умови реформування їх на загальноприйнятих демократичних основах. Проте зазначені пропозиції не відповідали інтересам тодішньої влади, а тому їх реальне втілення зустрічало чималі труднощі.

Виступаючи на засіданні I Державної думи 1 червня 1906 року стосовно земельного питання, Ілля Шраг зупинився на ключових його аспектах, враховуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію та правове становище українського селянства. Зазначимо, що дебати стосовно конкретних шляхів вирішення аграрного питання розпочалися в I Державній думі відносно декількох законопроектів, які подавались на розгляд окремими фракціями та групами парламенту. У цьому зв'язку першою свій проєкт представила фракція кадетів, яка вже на дев'ятому засіданні від 8 травня 1906 року запропонувала так званий «проєкт 42-х» («Основні засади передбачуваних змін законів щодо землеволодіння»), що був оформлений як «заява» за підписами 42 парламентарів [123, с. 39].

Парламентарій відмітив, що умови, в яких може бути вирішене аграрне питання, вбачалися у різноманітності в залежності від місцевості, де потрібно вирішити питання та умови проживання народу. У зв'язку з цим він пропонував підійти до розв'язання питання комплексно, у межах всієї Російської імперії. Враховуючи різні форми землеволодіння, він вважав, що часто вживаний термін «руське» землеволодіння є безпідставним. Справа в тому, що серед видів тогочасного землеволодіння він виділяв і українське, і польське, і литовське, а у їхніх межах форми володінь надзвичайно різняться. З огляду на це він вважав, що проєкт 42-х містить у своїй основі один суттєвий недолік. Зокрема даний проєкт виходить з того, що аграрне питання має бути вирішене для держави з однорідним населенням. Безсумнівно, що населення надзвичайно різноманітне і форми землеволодіння окремих народів і в окремих областях розвивались історично по-різному та, своєю чергою, впливали на психологію народу [124, с. 125].

Саме тому І. Шраг переконував, що загального підходу до розв'язання аграрного питання бути не повинно. З огляду на це очевидно, що проєкт 42-х, де викладено положення, що відчужувані землі переходять у державний резерв і надалі зазначається, що основи на яких землі мають бути передані населенню, повинні бути встановлені згідно правил землекористування і землеволодіння у різних областях імперії [123, с. 44]. Таке правило, на думку діяча, надзвичайно важливе, проте у ньому чітко не зазначено ким і за яких обставин ці основи мали бути встановлені. Очевидно, що такі основи мали прийматися центральною владою, а тому, на думку парламентарія, якщо в основу вирішення аграрного питання закласти такий принцип, то суттєвих якісних змін для суспільства не відбудеться, оскільки вирішення питань і надалі буде сконцентровано у колах вищого керівництва у столиці, що діяч вважав необґрунтованим і неприйнятним [145, с. 528].

Щодо доцільності створення державного земельного фонду, Ілля Шраг переконував, що його управління мало би бути перенесено на місця, а такий фонд повинен знаходитись у віданні тих місцевих установ, які наділені законодавчою владою стосовно локальних справ і являли б собою автономні організації. Аналізуючи проєкт 42-х він зазначав, що автори цього проєкту намагалися врахувати місцеві особливості, але, якщо вони будуть потребувати затвердження в центральних установах, то, відповідно, втраять свою вагу. З огляду на це діяч вважав, що завдання центрального представництва полягає у тому, щоб установити ті основні положення, які реально повинні визнаватися спільними для усіх областей і народів Російської імперії. Ці основи мають бути зведені до двох основних постулатів: по-перше, до усвідомлення необхідності примусового відчуження земель, у тому числі й приватновласницьких; по-друге, до визнання, що ці відчужувані землі мають перейти в користування або у власність селян, які займаються сільським господарством. Такі основні принципи повинні бути встановлені повсюди для усіх частин Російської імперії. Згодом усі деталі та розробка відповідних положень мають бути здійснені на місцях [171, с. 167].

На переконання Іллі Шрага, аграрне питання потребує якнайшвидшого вирішення, оскільки воно є ключовим для життєдіяльності народу. Перспективу передачі вирішення даного питання на місцевий рівень він обґрунтовував ще й тим, що в тогочасних умовах не було відповідно установ, які могли б належним чином зайнятись розробкою і розв'язанням селянського питання. Усі державні установи він вважав дворянсько-бюрократичними і нездатними належним чином виробити механізм щодо вирішення питання, у якому зацікавлені широкі верстви населення. Тому на місцевому рівні пропонував розглядати селянське питання як першочергове у діяльності місцевих органів самоуправління, і, по мірі його вирішення, провести відповідні реформи [123, с. 44-45].

З метою надання компетенції місцевим земствам щодо вирішення аграрного питання, діяч пропонував їх широке реформування у частині виборчого законодавства і ліквідацію тих застарілих положень, які ставили земство у залежність від місцевої адміністрації. На його переконання, якщо земські установи будуть реформовані на таких широких демократичних принципах, то ніщо не завадить тому, щоб на їх основі сконцентрувати розробку різнопланових елементів, що стосуються аграрного питання [145, с. 530].

Це питання Ілля Шраг пропонував вирішувати у максимально широкому сенсі. З огляду на це він вбачав, що передусім необхідно поставити першочергові завдання щодо проведення реформи земського самоуправління, а також питання про радикальні й суттєві зміни в обласних і місцевих самоуправлениях. Тільки за таких обставин можна задовольнити потреби народу, який вимагає негайного вирішення земельного питання. Водночас таким способом можна забезпечити, щоб якомога більше участі у вирішенні цього питання взяли саме земські установи, які могли б залучити до нього широкі верстви суспільства. Важливу роль у цьому процесі мають відігравати місцеві особи, оскільки Російська імперія є багатонаціональною за своїм складом.

Парламентська трибуна дала можливість Іллі Шрагу публічно виступити проти антисемітизму, вважаючи його руйнівною силою в руках правлячої влади [105]. Бувши захисником прав і свобод громадян, він не міг стати осторонь проблеми єврейських погромів, які почастишали в той час в Україні. 23 жовтня 1905 року у Чернігові відбувся великий єврейський погром, внаслідок якого постраждало чимало мешканців та було знищено 36 торговельних закладів. І. Шраг був серед свідомих діячів, які рішуче засудили таке явище, покладаючи відповідальність за нього на представників місцевої влади. Позицію влади було кваліфіковано не тільки як бездіяльність, але і як потурання даному явищу [180, с. 15].

На початку червня 1906 року у місті Белосток, яке зараз належить до Польщі, відбувся масовий погром, до ініціаторів якого приєдналися регулярні війська, а кількість жертв досягнула більше сотні убитих і поранених людей. Представники Державної Думи виїхали безпосередньо на місце трагедії. Такий інцидент спричинив відповідну резолюцію українських депутатів, котрі рішуче засуджували погроми, висловлюючи співчуття єврейському народу. Зазначалось, що деякі владні чиновники спеціально закликали людей до погромів і надалі всіляко стимулювали їх за вкрай негативні вчинки стосовно беззахисних людей [151, с. 391]. Бувши свідком тих подій, діяч відкрито звинуватив уряд у сприянні та підбурюванні окремих елементів задля вчинення таких погромів. І. Шраг у зв'язку з цим згадував: «...як тільки процесія увійшла до головних вулиць, затріщали шибки в єврейських домах та крамницях; процесію це не спинило, вона дійшла до собору і почала правити молебня, а в городі почався вже справжній погром» [203, с. 51]. При цьому влада ніяк не збиралася протидіяти їм, а, навпаки, часто заохочувала і нагороджувала їхніх ініціаторів. Губернатор не приймав жодних заходів щодо запобігання таким явищам. На засіданні Державної Думи Ілля Шраг відкрито звинуватив владу у потуранні погромам, стверджуючи, що в умовах старого режиму і його представників держава не зможе забезпечити належного порядку у протидії

такого виду злочинам проти населення. З огляду на це він вважав, що досягнути суттєвих змін у даному питанні можливо тільки радикальним шляхом. З парламентської трибуни він зазначав, що картина Белостоцького погрому для політика була цілком очевидною. На його переконання, не мало бути жодних сумнівів у тому, що вина у вчиненому злочині лягає на центральне управління. Зважаючи на обставини, це твердження він вважав абсолютно обґрунтованим, оскільки участь чиновників у програмах місцевого населення навіть не приходилось доводити. На його думку, запобігти погромам можна було тільки тоді, коли місцеве управління буде передано у місцеві руки. Тільки тоді, коли старий режим буде замінений новим, в основі якого буде закладено свободу, децентралізацію та автономію народів і областей, тільки тоді постане можливість позбавитись від тих явищ, які присутні сьогодні у суспільстві [144, с. 609]. Ілля Шраг вважав, що Центральна влада напряду причетна до погромів, оскільки вона сприяла вихованню агресивно налаштованих елементів шляхом додаткового стимулювання нагород. Причому провладна преса старалась максимально приховати інформацію про Белостоцький погром, водночас декларуючи публічну підтримку його ініціаторам та безпосереднім виконавцям.

Паралельно І. Шраг звинувачував владу у тому, що вона спеціально створювала погромну атмосферу, яка була направлена на посилення національної ворожнечі й суперечок. Аналізуючи подібні погроми в інших місцевостях імперії, Ілля Шраг простежив, що вони мають однаковий характер. На етапі підготовки злочину у провладних засобах масової інформації з'являлось безліч статей, у яких лейтмотивом було пробудження ненависті й презирства до єврейського населення. Інколи у пресі лунали прямі заклики до боротьби проти євреїв. Погроми розпочиналися спеціальною процесією, на чолі якої йшли представники влади, губернатор та активісти чорносотенного руху. Проходячи центральною вулицею розпочинався безпосередньо погром. Причому ніхто із колони навіть не намагався втрутитися у процес й урочисто переміщалися на головну площу

міста. Таким способом громилися вулиці й ті заклади, які на них розміщувались. Характерно, що після погромів на кілька днів влада у місті часто переходила до рук натовпу [144, с. 610-611].

Крім Белостоку, Ілля Шраг досліджував також погроми у Чернігові, Ніжині, Новозибкові та інших містах. Слід зауважити, що за кількістю єврейських погромів Чернігівщина посідала перше місце серед українських губерній [39, с. 79]. Як згадував І. Шраг, «... промовляючи в Думі з приводу єврейських погромів і доводячи, що погроми робилися з участю, а часом з ініціативи і за наказом уряду, я спинився на тих обставинах, за яких одбувалися погроми на Чернігівщині, і між іншого висловив, що погромам значно сприяли в Новозибкові – поміщик справника Лобановський, а в Ніжині – городський голова Лілеєв» [203, с. 52]. Виступаючи з інформацією про погроми у Ніжині він наголосив, що їх ініціатором і натхненником був професор М. Лілеєв, який після їх здійснення отримав ряд індульгенцій у місцевої адміністрації. Зазначимо, що відповіддю на такі звинувачення була відповідна реакція професора, який навіть викликав Іллю Шрага на дуель. Ілля Шраг не прийняв такої пропозиції та аргументував власну позицію з цього питання. Після чого професор попросив у своїх листах царя, щоб розпочати проти І. Шрага справу за оприлюднення інформації, яка ганьбить честь особи. Після позитивної відповіді царя, справа перейшла на розгляд Першого департаменту Державної Ради. Саме цей орган мав розглянути справу з подальшою передачею її до суду. Судовий розгляд мав відбутися на засіданні Верховного Кримінального Суду. Таким чином, Ілля Шраг як професійний адвокат розпочав власний захист шляхом доведення невинуватості в інкримінованому йому злочині. У процесі слухання матеріалів справи Перший департамент Державної Ради погодився з аргументами Іллі Шрага, оскільки його публічна інформація, яка подана з парламентської трибуни, була перевіреною і ґрунтувалася на реальних фактах. Унаслідок цього скаргу М. Лілеєва було офіційно відхилено, а останній після цього більше скарг не подавав [203, с. 52-53].

Характеризуючи суть погромів діяч відмітив їхні неприйнятні форми. До євреїв та представників інтелігенції вривалися до квартир, заставляли їх давати присягу цареві. Водночас такі акції супроводжувались масовим знищенням майна та завданням фізичних збитків особам. Він відмітив, що у містах, де функціонувала самооборона, погромів не було виявлено, а тому влада вважала за необхідне будь-яким способом знищити її. Внаслідок цього були проведені масові арешти та масове вилучення зброї. Парламентарій зазначив, що місцева влада поступово розширювала свої повноваження і вважала за потрібне проводити масові агітації проти Державної Думи одночасно з національною справою євреїв. Такі заклики місцева влада як правило поширювала через місцеву пресу. Виходом із ситуації він вважав зміну наявного старого режиму, а особливо його представників в особі міністерських чиновників. При цьому такі зміни необхідно проводити тільки радикальним способом, змінивши при цьому центральну владу [144, с. 612].

Чітка проукраїнська позиція Іллі Шрага неодноразово висвітлювалася у засобах масової інформації й регулярно поширювалась серед населення. Зважаючи на те, що він був обраний до Державної Думи від партії кадетів, тому мав працювати в округах, відстоюючи її інтереси. Саме тому політик часто виступає лектором від політичної сили, організовуючи публічні зустрічі з мешканцями населених пунктів. Як правило, географічно це становили міста і села Чернігівської губернії. Під час таких зустрічей яскраво простежується політика місцевої влади, яка часто не дозволяла Іллі Шрагу відкрито виступати перед жителями, оскільки національно-визвольні ідеї, які озвучував діяч, могли б суттєво похитнути її вплив. І хоча такі зустрічі переслідувались місцевою владою, державно-правові ідеї Іллі Шрага були позитивно сприйнятими у суспільстві та набули масового поширення.

Активна політична діяльність дала змогу І. Шрагу стати одним з ініціаторів парламентської фракції автономістів. До неї, крім представників партії кадетів, належали інші особи, які входили до інших політичних сил, але сповідували ідею автономії [10, с. 68-69]. За даними дослідників, на етапі

створення фракція налічувала 63 особи, але згодом, у процесі її діяльності, чисельність симпатиків фракції зросла практично до 120 осіб. Більшу частину фракції становили поляки, а також представники південно-західних і північно-західних губерній. До програмних ідей фракції належала загальна підтримка кадетів щодо загальнополітичних питань, проголошення автономії та створення власного місцевого самоуправління. Як зауважив з цього приводу М. Грушевський, «результати виявилися ліпші, ніж можна було сподіватися супроти дотеперішньої пасивності української суспільності та її пасивного становища при виборах. Як серед послів, вибраних від кадетської партії, так і серед селянських депутатів знайшлося чимало свідомих українців, що при певних обставинах в інших сферах сходилися на спільнім бажанні забезпечення національних і політичних прав українському народові: національно-територіальної автономії України, повноправності української мови і т.д. До них долучилися люди, що як послі з українських земель вважали своїм обов'язком боронити права української народності [32, с. 360].

Серед відомих діячів того часу потреба створення такої фракції обґрунтовувалась уже давно. Це пояснювалося тим, що український народ як нація має свої особливості, які породжують конкретно українські потреби національно, політично і соціально-економічного характеру [25, с. 19-20]. Такі потреби виражаються в наступних цілком виправданих потребах народу: політична автономія України в її етнографічних межах, запровадження української мови у школах, а також середніх і вищих навчальних установах, в судах та усіх місцевих адміністративних установах паралельно з повною свободою українського друкованого та усного слова, а також вирішення важливого земельного питання в Україні, згідно з потребою українського народу, щоб відчужувана земля відходила не до загальнодержавного земельного фонду, тобто не у державну власність, а у власність на місцях [202, с. 133].

Більш детальну характеристику діяльності фракції подав Ілля Шраг у своїй спеціальній статті, яка була опублікована у політичному друкованому органі Державної Думи. Публікація Іллі Шрага з'явилася на сторінках газети «Український вісник» за 1906 рік у першому номері. У статті «Про союз автономістів» автор зауважував, що ряд представників суспільно-політичного життя держави обговорили загальні питання правового становища окремих народностей і прийшли до висновку про необхідність підготувати основу для створення Союзу народностей, які прагнуть до автономії та федералізму. З цією метою було створено тимчасове бюро, якому було доручено організувати попередній з'їзд з метою створення такого Союзу [214, с. 64-65].

З'їзд відбувся у Петербурзі ще у листопаді 1905 р., а участь у ньому взяло 115 осіб різних національностей [80, с. 11; 115, с. 28]. У процесі його роботи було виголошено ряд доповідей про історичні долі народів, які входили до складу Російської імперії, наголошено на негативному впливі політичної й адміністративної централізації, «зросійщення» владної політики стосовно цих народів та наголошено на особливий історичний розвиток національних політичних рухів у XIX столітті [214, с. 65]. Значна роль при цьому відводилася становищу політичних партій у середині кожної народності. На з'їзді постало важливе питання про теоретичні основи національної та територіальної автономії, вагому роль виділено питанню гарантій прав національних меншин як у межах єдиної держави, так і автономних областей [9, с. 94-95]. Підтримуючи таку ідею, відомий український діяч Михайло Грушевський зазначив, що принцип територіально-національної автономії має бути одним з основних у новому державному устрої. З цією метою національний принцип має бути закладений в основу усіх територіальних громадських організацій [30, с. 16].

У процесі роботи з'їзду було сформовано цілий ряд положень, які мали стати основою для діяльності Союзу. Зокрема проголошувалось, що визвольні рухи, які відбуваються на демократичних засадах, мають стати

спільною справою усіх народів, що населяють Російську імперію. Відповідно, всі народи мають бути зацікавлені у тому, щоб новостворений лад забезпечив кожному із них та всім разом свободу і повноту духовного та матеріального розвитку. На з'їзді визнано недопустимим централізацію усього законодавства та управління в умовах наскільки широких та різноманітних і складних економічних, релігійних та національних відносин. Водночас було констатовано, що усі народи Російської імперії зацікавлені в децентралізації державної влади та організації народовладдя на засадах федералізму [214, с. 65].

В інтересах народностей, які не зосереджені на одній визначеній території, а також в інтересах національних меншин, у кожній із таких територій з'їзд вважав за необхідне, щоб у загальнодержавній Конституції були встановлені такі норми, які б дозволяли національним меншинам і народностям недоторканність їхніх національних прав та інтересів. З огляду на це вважалось, що одним із засобів для досягнення цієї мети має бути система пропорційного представництва як у загальнодержавному парламенті, так і у місцевих сеймах.

Подальший напрям розвитку діяльності Союзу було доручено спеціально обраному на з'їзді комітету, завданням якого стало вироблення програми дій, запропонувавши створення на місцях спеціальних відділень та скликання восени наступного року загального з'їзду. Доповіді мали бути представлені не пізніше 1 серпня, після чого оргбюро з'їзду мало скликати доповідачів на збори та установити час скликання з'їзду [214, с. 66].

З початком діяльності Державної Думи функціонування комітету значно поживавилось [143, с. 897]. Було організовано декілька засідань спільно з членами Державної Думи, які підтримували задачі й програми Союзу. Зокрема створювалось спільне зібрання осіб, що входили до Союзу, утворена Парламентська фракція автономістів, окремі національні парламентські групи обирали своїх делегатів з метою опрацювання програми парламентської фракції Союзу автономістів. Зазначимо, що така програма

була детально розглянута 11-го травня поточного року, а її проєкт був винесений на засідання парламентської фракції, де його було офіційно затверджено [214, с. 66].

Прийнята програма складалася з таких основних пунктів:

1. Парламентська фракція Союзу автономістів об'єднується на засадах задля взаємної підтримки й захисту, а також для здійснення автономної ідеї на демократичних засадах.

2. Парламентська фракція базується на основі неподільності держави як єдиного цілого.

3. Парламентська фракція вважає за необхідне можливість повної децентралізації державного управління. При цьому вона має бути проведена на демократичних засадах і на основі принципу широкої автономії окремих областей, і на основі відповідних законів Російської імперії.

4. Географічні кордони й правові межі автономії кожної окремої обласної або територіально-національної одиниці мають визначатися згідно з бажанням її населення, оскільки це не суперечить основним принципам Союзу автономістів.

5. Основними законами Російської імперії в областях зі змішаним населенням мають бути забезпечені права меншин не тільки громадянські й культурні, але й національні, передусім щодо вживання рідної місцевої мови у школах, в судах, громадських і державних установах.

6. Потрібно негайно згідно з законодавчими нормами забезпечити за всіма громадянами право на культурне і національне самовизначення з нівелюванням усіх привілеїв обмежень, що обумовлені приналежністю до тієї, чи іншої національності чи віросповідання [214, с. 66-67].

До складу Союзу вступило 120 членів, згодом їх кількість постійно зростала. Збори Союзу автономістів відбувалися в думському Таврійському палаці, де постійно проводили засідання члени Державної Думи. Основним його завданням стало напрацювання нормативно-правової бази для забезпечення функціонування української мови. З цією метою було створено

спеціальну комісію, до складу якої обрано О. Русова, П. Стебницького, О.Лотоцького. Проте такі ініціативи відбулися у другій половині травня і до моменту розпуску Думи комісія виконати свого завдання не встигла. Крім того, саме тоді депутати були зайняті безпосереднім виконанням своїх обов'язків у стінах Думи. З огляду на це, знаходити час для розгляду всіх напрацьованих законопроектів було нелегко. Водночас було утворено також і аграрну комісію, що мала досліджувати особливості земельного питання відповідно до місцевих потреб [115, с. 35].

Слід констатувати, що доволі короткий час існування Союзу автономістів не дав можливості належним чином розвинути його діяльність. Зокрема питання, які стосувалися автономії, особливо були актуалізовані якраз напередодні розпуску Думи. Засідання з цього питання було перервано 8-го червня о 3-й годині, щоб продовжити його наступного дня вранці, – а ввечері оголошено указ про розпуск Думи. Проте саме існування Союзу автономістів мало велике значення, передусім – засадниче. Він уперше наскільки широко та публічно порушив надзвичайно важливе питання щодо децентралізації держави – аж до важливих автономістичних ідей, які почали набувати широкого масштабу. Створення Союзу автономістів в державному парламенті, з участю в ньому такого значного числа представників недержавних народів, свідчило, що державно-визвольна ідея глибоко укорінилася у свідомості народів.

У стінах парламенту Ілля Шраг багато зусиль присвятив згуртуванню українських депутатів з метою створення окремої парламентської фракції [2, с. 64]. Природно, що організаційно-правові засади фракційної діяльності були покладені саме на нього. Потрібно зауважити, що така відповідальність потребувала значного ресурсу часу і зусиль. Річ в тому, що на той час голова з'їзду або ж керівник парламентського об'єднання, навіть лідер партії не вважалися представницькими посадами. Водночас на них лягали основні зусилля щодо загальних організаційних питань, пошуку необхідних компромісів у колах суспільно-політичних діячів, організаційно-правові

питання щодо організації та проведення різноманітних акцій [107, с. 547-548]. Важливим у цьому аспекті був також досвід українських політиків, які вже достатньою мірою проявили себе на ниві українського державотворення [5, с. 125].

Потрібно зауважити, що створення фракції було доволі тривалим і виснажливим процесом. Скликання першого парламенту, на який покладалося чимало надій у суспільстві, ставило перед широким українським громадянством актуальне і важливе завдання – винести на широкий загальний поставити на твердий ґрунт ті справи, які український рух до того здійснював шляхом підпільної діяльності. Певні спроби у цьому напрямку уже були зроблені у ході діяльності українських партій послідовним висвітленням українських потреб у пресі та організації роботи громадських сил на теренах українства. Тепер ця праця мала бути втілена у єдиному осередку, тобто у парламентській організації, створення якої стало однією із найпотужніших потреб усього українського визвольного руху.

На початковому етапі створення такої організації планувалося залучити максимальну кількість патріотично налаштованих осіб. Таку ініціативу запропонувало широке коло суспільно-політичних сил [161, с. 5]. Ще до початку роботи I Державної Думи було влаштовано з'їзд українських депутатів і на цьому з'їзді вироблено основи майбутньої їхньої діяльності у Думі. Зокрема було вирішено утворити парламентський клуб, увійти в контакт з іншими національними групами й провести певні постанови в інтересах українського народу [166, с. 35].

Такі ідеї українські депутати спробували втілити у процесі парламентської діяльності, прибувши до столиці. У ході численних переговорів справа утворення української фракції все ж знайшла позитивне вирішення. 1 травня відбулися установчі збори фракції, до якої за короткий проміжок часу вступило 44 члени [167, с. 24]. Головою обрано І. Шрага, до фракційного бюро – П. Чижевського, В. Шемета та кількох представників від селян – Г. Зубченка, Н. Онацького, І. Тарасенка, С. Тарану, А. Грабовецького.

Тоді ж ухвалено рішення про те, щоб членам української групи у Петербурзі було дозволено брати участь у зборах та роботі фракції.

Депутати представляли різні населені пункти, що охоплювали територію українських земель: Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Бессарабської губерній [150, с. 320]. На цих зборах утворено дві комісії. Одна – «комісія для оборони й наступу» – мала поширювати через друковані видання засади автономії та обороняти їх. До комісії запрошено П. Чижевського, М. Ковалевського, О. Ледницького, В. Обнінського та ін. За пропозицією І. Шрага обрано й другу комісію з участю в ній кількох членів поза фракцією, доручивши їй розробити проєкт закону про мову. До складу комісії запрошено П. Стебницького, О. Русова й О. Лотоцького [115, с. 14].

Крім депутатів, що пройшли від українських партій, ще була доволі широка палітра депутатів з інших партій, які усвідомлювали різноманітні потреби, що об'єктивно виникали з особливостей суспільно-політичного життя в Україні [202, с. 134]. Ці члени Думи, не виходячи із загальних рамок тих партій, до яких мали приналежність, одночасно вступали й до української фракції з метою спільного встановлення та охорони українських інтересів [29, с. 21]. Окремі депутати брали участь у засіданнях фракції на правах запрошених гостей. Такі члени дуже часто брали активну участь у тематиці оборони прав українського народу. Актуальні сторони цієї важливої справи систематично виявлялися у ході їхньої депутатської діяльності [11, с. 4].

Об'єднавши навколо себе провідних політиків того часу, фракція взялася до роботи. Основна робота зосереджувалась у руслі законопроєктів, які поступали в Думу поза фракцією, погоджувалися з потребами українського народу та формування у фракційному колі законопроєктів, які мали безпосереднім завданням задоволення українських потреб. Відмітимо, що у процесі своєї діяльності українська парламентська фракція прагнула максимально зблизитись з українськими селянами з метою виокремлення тих

важливих питань, які стояли на порядку денному в українському суспільстві. Хоча на практиці поліція постійно стежила за такими контактами й прагнула максимально запобігти їм, усе ж представники інтелігенції й селянського населення знайшли спосіб для спільних зібрань у залах Державної Думи та її кулуарах, що дало можливість виробити спільні програмні засади, які максимально б враховували інтереси українського селянства.

Серед ключових питань, які турбували селян у вказаний період було розв'язання земельного питання. Саме воно часто звучало з парламентської трибуни на пленарних засіданнях видатними українськими діячами на чолі з І. Шрагом [82]. Серед представників інтелігенції у численних парламентських виступах на початковому етапі функціонування Державної Думи з селянського питання неодноразово виступали І. Шраг, М. Біляшівський, В. Шемет, П. Чижевський та інші.

У ході діяльності до таких потреб фракція найбільшої уваги приділила аграрному законопроекту, що супроводжувалось численними дискусіями на парламентських засіданнях [35, с. 421]. Його внесла в Думу кадетська партія. Законопроект містив у собі не зовсім прийнятні з українського погляду риси централістичного розв'язання справи. У зв'язку з цим було доручено О. Русову та О. Лотоцькому підготувати для фракції доповіді в аграрній справі. О. Русов подав історичний огляд форм землеволодіння в Україні та зазначив ті сторони, за якими земельна справа в Україні відрізняється від аграрного становища в інших країнах. Доповідь О. Лотоцького була про земельний фонд, з якого можна черпати ресурс, щоб довести хліборобський земельний наділ до продовольчої норми. Одночасно земельній справі присвячено було низку статей у журналі «Український вісник», який був заснований за безпосередньою ініціативою М. Грушевського, а його редактором став М. Славинський, секретарем – Д. Дорошенко [169]. При цьому вісник висвітлював широке коло питань, що пов'язані із загальнодемократичними федеративними ідеями, займався інформуванням суспільства про функціонування та законодавчі ініціативи фракції. Журнал

став рупором провідних українських наукових сил. У виданні публікувалися праці відомих в Україні, Російській імперії загалом та поза її межами вчених [150, с. 320].

Характерно, що фракція взяла на себе ініціативу щодо скасування закону 15 квітня 1906 року, спрямованого проти страйків хліборобських робітників, та щодо внесення власного законопроекту про сільських робітників. Справа забезпечення прав сільськогосподарських робітників, поруч із земельною справою, була найактуальнішою для селянства в тодішніх обставинах. Саме напередодні створення Державної Думи опубліковано закон 15 квітня 1906 року про хліборобські страйки. Цей закон підсумовував усі попередні репресії щодо хліборобського робітника та посилював їх до неприйнятної для селян міри. Фактично страйк був єдиною формою легального протесту проти численних форм економічної несправедливості з боку роботодавця, і той спосіб мирного захисту своїх прав з боку безправного та беззахисного сільського робітника законом 15 квітня формально було усунуто. Таким чином, як зауважив видатний український діяч О. Лотоцький, «...у сільського робітника було одібрано єдиний спосіб оборони своїх прав, бо не можна ж поважно говорити про правну оборону його інтересів. Які значні були кадри сього обездоленого люду, можна вже бачити з того, що майже четверта частина селянства не мала власної землі, хоч і не поривала з сільськогосподарським промислом, та й решта селянської маси, за деякими винятками, також не могла жити з своєї землі й змушена була шукати заробітку з хліборобської праці» [115, с. 18].

Позиція фракції стосовно становища селянського населення широко висвітлювалась у тогочасній пресі. Водночас у її колах тривала робота зі створення законодавчої бази функціонування українських селян. Зокрема було розроблено два законопроекти. Перший стосувався питань скасування закону 26 квітня проти страйків сільських робітників, і котрий фракція, затвердивши, передала трудовій групі з подальшим її внесенням до

Державної Думи. Другий законопроект про хліборобські страйки, проте фракція обговорити його вже не встигла, оскільки Думу було розпущено.

Водночас члени фракції виробляли загальний законопроект про національні права. З членів Думи над ним серед інших представників особливо плідно працював І. Шраг. Паралельно розроблявся й законопроект про рідну мову в школі, розглядалось публічне звернення щодо засудження єврейських погромів. У зв'язку з цим фракція чітко окреслила власну позицію, а І. Шраг, як й інші її депутати, ініціювали жваві дискусії з даної проблематики, які тривали менше двох місяців з часу створення фракції, аж до моменту розпуску Думи [115, с. 22].

Підготовка законопроекту про українську автономію була важливим завданням фракції. Зазначимо, що дане питання входило також в інтереси Української демократично-радикальної партії, а його підтримкою напряду займався Михайло Грушевський [166, с. 36]. Згодом саме він забезпечував ідейно-теоретичний напрям фракційної діяльності. Він сформулював важливі того часу завдання національно-визвольного руху.

Дана програма була чітко відпрацьована юристами, яких нараховувалось чимало у складі парламентської фракції. Хоча вона не змінювала механізмів відстоювання власних вимог, однак чітко вказувала на правові засади для функціонування депутатів у Державній думі та координування їхньої роботи з метою забезпечення потреб народів багатонаціональної держави з урахуванням основоположних засад її цілісності. Характерно, що імперська політика не сприймала ідею автономізму, а тому усі державні керівники з підозрою і неприязню дивилися на будь-які демократичні ідеї. Політичний курс автономістів поступово давав свої результати й у стінах Державної Думи відпрацьовувалися різні моделі розвитку держави [107, с. 547-548]. З часом багато із них було реалізовано в окремих краях Російської імперії. Ілля Шраг вважав таку діяльність безумовно позитивною і розглядав її як продовження власної діяльності на шляху до проголошення автономії України.

Таким чином, парламентська фракція паралельно працювала над двома важливими законопроектами, пов'язаними із наданням національних прав та перспектив запровадження української мови у шкільних закладах українських губерній. Зазначені проекти суттєво сприяли легітимізації ідеї автономії України. Проте публічно озвучити напрацьовані матеріали І. Шрагу не вдалося, оскільки в той день, коли планувалось оприлюднити декларацію царським наказом Першу Державну Думу було розпущено [223, с. 16].

Розпуск Державної Думи, про який було оголошено 9 липня 1906 року, став величезною несподіванкою для всього депутатського корпусу. Коли народні представники прийшли до Таврійського палацу на чергове засідання, двері були закриті й поруч знаходився маніфест за підписом царя про припинення роботи І Державної Думи, оскільки вона, на думку царського режиму, «розпалювала смуту у суспільстві» [19].

Представники кадетської партії спільно з іншими політичними силами вирішили організувати протест у зв'язку з таким рішенням імператора. Протест супроводжувався підписанням відповідного документа, у якому депутати висловлювали рішучу незгоду із таким незаконним рішенням. Місцем для обговорення й створення такого документа було обрано місто Виборг, до якого прибуло більше 200 депутатів [223, с. 18]. Проте місця для розміщення усім бажаним в місцевому готелі виявилось недостатньо. Тому багато свідомих активістів мусили розташовуватись у коридорах і прилеглих приміщеннях з метою долучитися до підписання документа. Проте під тиском місцевої поліції, яка погрожувала арештами, довелося підписувати документ поспішно.

У документі активісти закликали не сплачувати рахунки, що викладалися урядом і припинити сплачувати податки в казну та не давати жодного солдата в армію. У Відозві зокрема зазначалось: «Уряд не має права без згоди народного представництва ні збирати податки з народу, ні призивати народ на військову службу. А тому тепер, коли Уряд розпустив

Державну думу, ви маєте право не давати йому ні солдат, ні грошей. Якщо ж Уряд, з метою віднайдення коштів буде ініціювати грошові позики, оформлені без згоди народного представництва, то вони вважатимуться недійсними, і народ ніколи їх не визнає і вносити кошти не буде. Отож, до скликання народного представництва не давайте ні копійки до казни, ні одного солдата в армію» [19].

Депутати стверджували, що перед волею народу не може встояти жодна сила, а тому саме інтереси народу мають стояти вище за все. Реакція уряду була миттєвою та антигуманною. Усіх підписантів документа було ув'язнено. Хоча й на перших порах помітного значення підписання цього документу не простежувалось, згодом його вплив на піднесення національного руху був очевидним. Депутати показали свою національну позицію, окремі із них стали прикладом для молодшого покоління національних борців за права поневоленого народу. І. Шраг опинився серед тих осіб, які мусили відбути термін ув'язнення за свою активну громадянську позицію.

Після розпуску Першої Державної Думи завершився найбільш плідний та насичений етап у його діяльності. Зазначимо, що підписання Виборзької відозви викликало величезний суспільний резонанс [71, с. 115], а тому представники уряду вимагали від губернаторів рішучих дій, у тому числі й суворого покарання для усіх її ініціаторів. При цьому покарання мало відбуватися, як правило, за місцем проживання. Такий незначний, на перший погляд, термін ув'язнення для діячів строком на 3 місяці, ув'язнення в одиночній камері за місцем проживання – зовсім не означав поблажливості царського правосуддя. На думку сучасних вчених, з одного боку, влада не бажала привертати зайвої уваги надмірно жорстокими вироками щодо долі сотень справді кращих осіб того часу, але, з іншого, захист в особі найвидатніших адвокатів країни слушно наголошував, що пункт 3 частини першої 129 ст. обрано тільки тому, що, незалежно від терміну покарання, всі,

хто судився, позбавлялися права бути обраними в Державну думу і на громадські посади» [48, с. 73].

Надалі активна діяльність Іллі Шрага відбувається у руслі суспільно-політичних рухів в Україні початку XX століття. Водночас він неодноразово здійснював спроби відновлення своїх прав, у тому числі й діяльності у якості присяжного повіреного [49, с. 106; 113, с. 37].

Таким чином, державотворча діяльність І. Шрага як депутата І Державної Думи Російської імперії дала можливість підняти на широкий загал нагальні проблеми того часу, що пов'язувались із захистом прав українського народу та його правом на самовизначення. У зв'язку з цим, депутат особливу увагу приділяв питанням автономії України, аграрному законопроекту та проблемам єврейських погромів, які на той час стали масовим явищем. Забезпечити компетентний підхід до вирішення зазначених проблем І. Шрагу дозволив його адвокатський фах, що дало можливість поставити дані питання на відповідну законодавчу основу. Для ефективного розв'язання українського питання він ініціював створення української парламентської фракції, що дозволило об'єднати навколо нагальних українських проблем широке коло політиків і виробити у зв'язку з цим спільну позицію стосовно їх вирішення. Звичайно, через розпуск Державної Думи, не всі проблеми вдалося вирішити позитивно, проте питання українського національного руху було піднято на широкий суспільний загал і знайшло своє логічне продовження у подальшій діяльності політиків наступних поколінь.

3.2. Захист прав української мови у контексті державотворчих і правотворчих поглядів Іллі Шрага

Захист прав української мови супроводжував Іллю Шрага упродовж усієї його життєдіяльності. Ще з юних років він перебував під впливом

особистостей, які яскраво вплинули на його світоглядні переконання та виховували у ньому дух вільного українського патріота. Вживання рідної української мови та натхнення українськими народними традиціями дало можливість формуватися йому в руслі українського патріотизму з яскраво вираженими антиімперськими поглядами [85, с. 42]. Крім того, тісне знайомство з провідними українофільськими діячами дало можливість активно долучатися до піднесення і відродження української культури та освіти, окреме фундаментальне місце серед яких зайняло питання захисту прав рідної української мови.

Важливо зазначити, що захист рідної мови став справою усього життя Іллі Шрага, починаючи ще з періоду навчання у гімназії, коли він засновував відповідні українознавчі гуртки, та який особливо активізувався у процесі його діяльності у вищих державних інституціях та активній участі в українському культурному суспільно-політичному русі. Забезпечити якісний захист прав рідної мови діячу дозволив його адвокатський фах, що дало можливість поставити дане питання на відповідну законодавчу основу. Починаючи з 1890-х років Ілля Шраг активно застосовував набуті знання у сфері юриспруденції у мовозахисній діяльності та розглядав його у контексті всього українського національно-визвольного руху.

Особливо гостро питання мови та її функцій постає у контексті українського національно-визвольного руху у кінці XIX – початку XX ст. Позиція Іллі Шрага стосовно мовного питання яскраво простежується у його «Листі VII (Про науку в школах народних українською мовою)» [207]. Автор ґрунтовно аналізує становище української мови у суспільстві, зокрема особливу увагу приділяє її використанню у навчанні, побуті, судових установах. Водночас він подає власне бачення стосовно шляхів вирішення даного питання [109, с. 147].

Потрібно зауважити, що норми Валуєвського циркуляра 1861 року та Емського указу 1876-1881 років, а також інші царські заборони фактично ліквідували усі здобутки у сфері відстоювання прав української мови та

сприяли практично повному зросійщенню України. Унаслідок цього у провідних колах української інтелігенції практично завжди лунала російська мова. Ситуація ускладнювалась тим, що російська мова запроваджувалася у всіх офіційних установах, активно пропагувалася на побутовому рівні. Яскравою ілюстрацією тогочасних подій є свідчення видатного українського діяча М. Грушевського, який зауважив, що в таких умовах, де абсолютно забороненими для українців залишалися цілі сфери духовної діяльності, такі як наукова, популярна, перекладна література українською мовою; де майже непереборні труднощі створювались для української белетристики, українського театру; де з серйозними перешкодами доводилось рахуватися навіть при вивченні минулого і теперішнього України, української мови, історії, етнографії; де сама лише підозра у симпатії до «українофільських ідей» вважалася злочином, і ознакою «сепаратизму», де переслідувались будь-які прояви прагнень щодо підвищення культурного рівня українського народу, його суспільної та національної свідомості, будь-яке звернення до рідної мови, як засобу культурного розвитку, – в таких умовах, з періодами загострення та пом'якшення, але загалом майже без змін що, затягнулися на повних сорок років, звичайно, немислимо було жодного раціонального руху не тільки української літератури чи науки, але й політичної чи громадської думки, що були позбавлені будь-яких легальних органів власного розвитку [31, с. 640].

З огляду на це цілком очевидно, що належним чином розвиток української мови не видавався можливим. Саме тоді І. Шраг починає активно включатися у протистояння з офіційним державним імперським апаратом і виступає адвокатом української мови [67, с. 253]. Так у 1893 році, перебуваючи на засіданні земського зібрання, ініціював звернення до уряду з вимогою щодо дозволу вживання української мови у школах, дозволу видання українських підручників і народних читанок та дозволу щодо комплектування шкільних бібліотек українськими книжками [88, с. 205; 109, с. 148]. Він наполягав, щоб у народних школах в Україні навчання

здійснювалось українською мовою. З цією метою звернувся до уряду з вимогою, щоб в українських народних школах Чернігівської губернії було дозволено вживати українську мову і навчати по-українськи. Звернення Іллі Шрага було передано до спеціальної комісії проєктів, де розгляд зазначеного питання тримали до останнього дня, коли депутати мали завершувати свою роботу. Після цього аргументувалося, що подібне звернення вимагає детального аналізу, а комісія не мала часу його розглянути й тому зібрання залишило його для розгляду на наступній сесії [207, с. 94-95]. Потрібно зауважити, що до розгляду даного питання земство повернулося тільки у 1900 році.

Своє звернення Ілля Шраг розпочинає з того, що звертає увагу на доповідь губернської управи про народну освіту, де ігнорується важливе питання щодо викладання українською мовою у народних школах, яке на той час набуло неабиякої ваги. Він звернув увагу, що ще 1881 року Чернігівське губернське зібрання ініціювало звернення до уряду про дозвіл вживати народну мову у школі. І хоча офіційної відмови від уряду не було, однак дане питання не здобуло подальшого вирішення. З огляду на це він пропонував знову звернутися до уряду з приводу цього питання.

Слід акцентувати, що на рівні земства І. Шраг далеко не завжди мав підтримку з цього питання. Багато діячів того періоду ще не були готові до сприйняття нових ідей і тому ідея захисту прав української мови не набула масового поширення. Деякі депутати вважали таке звернення передчасним, оскільки підручників з української мови було недостатньо. Для аргументації власної позиції Ілля Шраг зауважив, що на початку 1860-х років дані книги регулярно друкувалися, аж доки уряд не заборонив їх, і якщо така заборона буде скасована, то підручників буде вдосталь.

Прикладом належного використання української мови Ілля Шраг наводив західноукраїнські землі, де українська мова широко використовувалася у різного типу навчальних закладах та навіть в університетах [67, с. 254-255]. Він зауважив, що на території Галичини є усі

необхідні підручники й не тільки для народу та сільської школи, але і для середньої, а здатність української мови до наукових викладів не може викликати жодних сумнівів, оскільки у тій же Галичині мовою викладання не тільки у сільських школах, але й у гімназіях, семінаріях, і навіть в університетах була саме українська [207, с. 95].

Обґрунтовуючи свою позицію він засвідчував, що питання про народну мову має потужну наукову та літературну основу і тому наводив з цього приводу позицію видатних авторитетних педагогів і письменників. Діях широко застосовував провідні європейські розробки з цього питання [100, с. 203]. Зокрема він вважав, що у процесі формування особистості, в тому числі її інтелектуального і творчого розвитку, якісний результат можливий тільки у випадку вільного використання рідної мови. Як зазначав з цього приводу дослідник Н. Кузьменко, «...І. Шраг впевнено заявляв про те, що українська школа стане на шлях живої, народної школи, якщо перш за все в закладах освіти буде дозволено викладання народною мовою, і тільки тоді школа зможе повністю виправдати витрати земства на неї. Разом з тим необхідно публікувати читанки й підручники літературною російською мовою, оскільки знання та розуміння цієї мови, як мови літератури й держави, все ж таки повинно залишатися метою шкільного навчання, але метою, яку потрібно досягати шляхом правильних педагогічних методів і прийомів, за допомогою місцевої мови, а не шляхом усунення її зі школи» [104, с. 205].

Крім того І. Шраг аргументував, що з давніх часів на території України при церквах існували народні школи, проводив паралелі з народними школами часів Гетьманщини, наголошуючи, що навіть найкращі книги для народу, які написані російськими педагогами зовсім не придатні та не зрозумілі для українців [207, с. 96]. З огляду на це він пропонував звернутися до уряду задля отримання відповідного дозволу викладання українською мовою у школах, щоб було дозволено видання українських підручників і народних читанок, також отримання дозволу з метою наповнення українськими книжками шкільного бібліотечного фонду.

Теоретично обґрунтовуючи дане питання він аргументував, що починати навчання відразу з російської мови, яка майже зовсім незрозуміла для селянських дітей, було недоцільно. Беручи за основу педагогічну методику Західної Європи наголошував, що викладання у шкільних закладах має здійснюватись за методикою, згідно з якою починати потрібно з відомого, а потім переходити до невідомого. Тобто навчання восьмирічних дітей слід розпочинати з української мови, а не з вивчення великоруських оповідань і байок, які їм зовсім незрозумілі.

Характерно, що повітове земське зібрання схвалило таку ініціативу та віддало це питання для подальшого узгодження з Губернським земським зібранням, для чого було створено спеціальну комісію. Комісія виявила, що для користі шкільної справи потрібно звертати увагу на етнографічні особливості і, щоб відповідно до них вирішувалось питання про те, якою мовою потрібно навчати у школі. Водночас комісія встановила, що у випадку, якщо у школі вживати російську мову, якої не знають діти, то будуть перешкоди у процесі викладання та з'являться сперечання між сім'єю та школою. Враховуючи це було вирішено, щоб навчання починалося з рідної мови, а потім поступово переходило до мови державної. Після цього комісія пропонувала звернутися до уряду з проханням вживати народну мову у школі й видавати шкільні книги тією ж мовою [207, с. 97-98].

Зауважимо, що офіційної відповіді від уряду з даного питання так і не надійшло. З того часу ніхто не згадував, що крім загальних земських справ окреме місце займають українські національні справи у справі вирішення яких земству потрібно виявляти ініціативу і всіляко сприяти поширенню української національної справи, звертаючи на ці питання не тільки увагу уряду, але й усієї спільноти й повсякчас доводити що, за висловом діяча, «доки жива ще українська національність, доти живе і її мова» [207, с. 99].

Паралельно Ілля Шраг звертався до народу щодо активної підтримки прав рідної мови. Зокрема він закликав підносити мовне питання на рівні національної справи, постійно нагадувати про неї іншим людям та ініціювати

його систематичне публічне обговорення. І. Шраг закликав, щоб українське населення не стояло осторонь від земських і міських урядів, як це часто спостерігалось раніше, а усіма засобами дбало за українську ідею. І якби від початку земської та виборної міської діяльності свідомі українці вступали до тих інституцій та пропагували свої ідеї, то, ймовірно, вже б були здобуті певні практичні результати у розбудові української національної ідеї. Зауважмо, що така ініціатива була позитивно сприйнята серед провідних діячів того часу та знайшла відповідне схвалення й пошану [114, с. 73]. Водночас він пропонував суттєво розширити сферу застосування рідної мови. Так, починаючи із родинного кола й найближчого оточення, охоплюючи все більші й ширші прошарки населення, необхідно спілкуватися виключно українською мовою. Це дало б можливість поставити вказані питання на раціональну основу і сприяло б завоюванню значних просторів суспільно-політичного життя. На думку мислителя, це можливо тільки за умови активної громадянської позиції та вироблення впевненості у власних діях.

Ілля Шраг багато уваги приділяв використанню рідної мови саме у сфері освіти. Її стан він пояснював цілим рядом історичних явищ, які впливають на обставини й зумовлюють те, що народна освіта значною мірою залежить від згаданих інституцій, а тому багато прихильників народної освіти звертали замало уваги на те, щоб надати їй українського характеру і спрямувати її на національну площину. Річ у тому, що в Наддніпрянській Україні в школах навчання проводилось російською мовою, це пояснювалось політикою царського режиму. З огляду на такий підхід, створювались перешкоди на шляху до культурно-освітнього розвитку українського народу збереження його самобутності. Сприйняття інформації іноземною мовою викликало суттєві складнощі, зокрема у сільській місцевості. Крім того, відсутність осередків освіти українського спрямування та заборона друку книг українською мовою часто сприяли у свідомості людей формуванню «другорядності» рідної мови [207, с. 100]. Серед таких осіб діяч часто

вказував представників ряду політичних кіл, які свідомо вилучили дане питання з політичних програм, оскільки вважали, що воно не підходить для вирішення у політичній площині. Потрібно відзначити, що такий підхід серед окремих представників громадськості рішуче не підтримувався діячем, бо він вважав, що тільки через мову виявляється сутність людини й сприймаються найважливіші риси світоглядних явищ, саме через неї формується вплив на сприйняття навколишнього середовища. Характеризуючи таку непродуктивну та необґрунтовану мовну політику в Російській імперії, Ілля Шраг наголошував, що цей стан речей призводить до відособлення учнів від сім'ї та рідного народу, а це призводить до його деморалізації. Тому основною метою поширення мовної політики в українських землях він вважав обов'язкове запровадження її у школах і поступове використання рідної мови на загальнодержавному рівні [109, с. 148].

Очевидно, що така ініціатива Іллі Шрага мала піти на користь для української справи, оскільки ті утиски, яких зазнавала українська мова, були широко розповсюджені на всіх українських землях. Дуже важливо, що до цієї проблематики він звертався за кожної слушної нагоди, і тому через земську трибуну виносив вказані проблеми на широкий загаль. Такий спосіб мав на той час абсолютно легальний характер, оскільки земство займалося опікуванням питань народної освіти та їх фінансуванням [190, с. 262-265] і тому мало законне право висловити публічну позицію з цього питання.

Характерно, що такі погляди Іллі Шрага викликали неабияке занепокоєння в офіційній владі. Таким же було їхнє ставлення і до його автора, якому з цих причин відмовили у присвоєнні звання «Почесного громадянина міста Чернігова». Стосовно ж вищезгаданого проєкту, то спроби відхилити його робились вже на початковій стадії обговорення. Це, однак, не зупинило І. Шрага, який продовжував добиватися його схвалення. Надалі така робота дала свої плоди. У 1894 році земська управа, доповнивши текст проєкту вимогою про необхідність здійснення українського перекладу «Святого письма», таки прийняла рішення про його схвалення. А наступного

року подала проєкт на розгляд губернських земських зборів. На жаль, вищою інстанцією він був відхилений, на цей раз остаточно. Вже в умовах назрівання революційної кризи в межах Російської імперії, чернігівське земство знову повернулося до його розгляду і навіть прийняло рішення про його обмежене впровадження. Бажаних результатів це однак не принесло, хоча сам факт став ще одним свідченням наполегливості й послідовності І.Шрага у досягненні конкретної мети [200, с. 23].

Потрібно зауважити, що повсюдне і послідовне вживання української мови сприймалося у тогочасному суспільстві як свідомо опозиція російській мові, а тому мало хто наважувався на публічне використання української мови. Часто за це позбавляли займаних посад, а іноді особи піддавалися громадському осуду. Показовим прикладом є безпосередня діяльність І.Шрага, який у приватному листуванні та публічних виступах використовував саме українську мову [114, с. 172]. Така принципова позиція призвела до того, що у процесі святкування ювілею його адвокатської практики, де усі публічні виступи проголошувалися рідною мовою, місцева адміністрація висловила відкрите невдоволення.

Бувши публічною особою, Ілля Шраг неодноразово звертався своїми листами до Комітету грамотності, який діяв при імператорському вільному економічному товаристві, вимагаючи розширити права української мови та скасувати наявні цензурні утиски [67, с. 255]. Хоча такі звернення одразу ж не мали бажаного результату, однак вони суттєво вплинули на формування громадської думки та вироблення масової громадянської позиції з даного питання. Поступово у суспільстві стали активно утверджуватись принципи почуття національної гідності та свідомості громадян, любов і повага до рідної мови, культури та традицій.

У стінах І Державної Думи, як Голова української парламентської фракції, І. Шраг систематично акцентував на питанні щодо скасування заборони і запровадження української мови в освіті. З метою поширення цієї проблеми на широкий загальний він спричинився до підтримки друкованого

органу «Український вісник», який відображав актуальні питання тогочасного суспільства, що підіймалися за ініціативи української фракції у Думі.

Діяч прагнув максимально ефективно використати свою парламентську діяльність для захисту прав української мови, свідченням чого були його неодноразові виступи з цього питання, а також численні мовні клопотання які були підняті на загальнодержавний рівень. Проте бажаного результату повною мірою досягнути не вдалося, оскільки через розпуск Державної Думи багато мовних клопотань залишились без розгляду. Як зазначив з цього приводу В. Доморослий, «... у зв'язку з розпуском I Думи, законопроект «Про мови» не був розглянутий. Хоча й депутати української громади на чолі з І. Шрагом не змогли добитися прийняття відповідних законів, не вирішили проблеми з освітою на території краю, проте на всю Російську імперію проголосили, що є український народ, який виходить на арену політичної боротьби з чітко визначеною програмою дій» [59, с. 102]. Відзначимо, що така ініціатива вкотре піднесла мовне питання на загальнодержавний рівень і знайшла чималу кількість одностудців та прихильників його позитивного вирішення, а його постійна актуалізація сприяла розвінчанню стереотипів загальноімперського законодавства щодо трактування і сприйняття української мови.

Активна мовозахисна діяльність І. Шрага простежується також і в його участі у важливих культурно-освітніх і громадсько-політичних заходах в період революційних подій 1905-1907 року. Перебуваючи на творчому вечорі, присвяченому Тарасу Шевченку, 26 лютого 1905 року він спільно з провідними діячами того часу ініціював звернення на ім'я міністра внутрішніх справ «Про потреби української мови» та звернення на ім'я міністра освіти «Про потреби української школи». Під документом поставили власні підписи 99 відомих діячів того часу, серед яких також були М. Лисенко, С. Єфремов, Б. Грінченко та інші [67, с. 256-257]. Важливо, що у названих зверненнях вимагалось від влади ліквідувати будь-які обмеження

щодо вживання української мови, надати рівну можливість спілкуватися рідною мовою абсолютно в усіх сферах науки й літератури, використовувати її, започаткувати викладання дисциплін у початкових класах рідною мовою з обов'язковим уведенням у середні та вищі навчальні заклади. При цьому історію України та українську літературу пропонувалося увести як обов'язкові дисципліни [80, с. 11].

Показовим прикладом активної мовозахисної діяльності Іллі Шрага була його участь у складі української делегації до голови Комітету Міністрів С. Вітте стосовно захисту прав рідної мови [182, с. 148]. Річ у тому, що ще в листопаді 1904 року на загальноімперському рівні був розроблений проєкт наказу «Про перспективи удосконалення державного порядку». 12 грудня 1904 року цей наказ офіційно затверджено, внаслідок чого було прийняте рішення прийняти відповідні закони про друк і здійснити цензурну реформу. З огляду на це, постала потреба щодо скасування обмежень для українського слова та офіційного запровадження української мови у школах з метою підняття рівня грамотності серед українського народу.

У ході зазначених перетворень було сформовано українську делегацію з метою передачі офіційної доповідної записки голові Комітету Міністрів С. Вітте про потребу якнайшвидшого скасування обмежень Валуєвського циркуляра 1863 року, Емського указу 1876 року і циркуляру від 8 жовтня 1881 року про заборону української мови. До складу делегації входили Олена Пчілка, Ілля Шраг, Микола Дмитрієв, Володимир Науменко. Вони вважали, що, враховуючи суспільно-політичну ситуацію в країні, зможуть здобути прихильність у представників офіційної влади [196, с. 111].

Задля успішного розв'язання даного питання українська делегація прагнула максимально тісно налагодити взаємини з українською громадою в Петербурзі, знайти сприяння у своїй справі серед провідних діячів культурних, наукових і громадських кіл. У процесі вивчення мовного питання Комітет Міністрів доручив міністру народної освіти В. Глазову і міністру внутрішніх справ П. Святополку-Мирському з'ясувати офіційну

позицію Петербурзької Академії наук, Київського та Харківського університетів, а також київського, подільського та волинського генерал-губернатора М. Клейгельса. Як зауважила з цього приводу дослідниця А. Шацька, «це були перші переговори українських культурногромадських діячів з урядом Царської Росії та подання обґрунтованої доповідної записки з переліком утисків українського слова та вимогами скасувати всі обмеження й утвердити свободу та рівноправність української мови з російською» [196, с. 114]. Водночас українська делегація мала довести С. Вітте потребу змінити своє ставлення до української мови. З цього приводу Ілля Шраг зауважив: «...в лютому 1905 року я належав до делегації, що їздила до Петербурга, щоб подати Вітте доповідну записку про скасування обмежень українського слова; ми були у Вітте (О. П. Косач, В. П. Науменко, М. А. Дмитрієв і я), який прийняв нас дуже ласкаво, просто і мав із нами досить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здалося, що ми сидимо не в кабінеті президента комітету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розглянути доповідну записку, яку ми йому подали і зміст якої коротенько переказали, й обіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, що нашвидкуруч цього не можна зробити: – «Ви довго очікували, панове, – сказав нам на прощання Вітте, – зачекайте ще місяці зо три» [203, с. 57].

Потрібно зауважити, що для вивчення специфіки цього питання конференція Академії наук призначила окрему комісію, яка мала детально проаналізувати його. Новостворена комісія, яку очолив Ф. Корш, і до якої увійшли представники від українських діячів, мала підготувати для Комітету Міністрів доповідь «Про відміну утисків малоруського друкованого слова». Її авторами стали Ф. Корш та О. Шахматов. Фактично комісія у своїх дослідженнях побажала, що «...нехай же український народ зберігає свою мову, свої звичаї, свої пісні, свої перекази, нехай у братському спілкуванні і пліч-о-пліч з російським народом розвиває він на терені науки і мистецтва, для яких так щедро наділила його природа, свою духовну самотність у всій

природній оригінальності її прагнень; нехай установи, для нього створені, пристосовуються більше і більше до місцевих потреб» [196, с. 113].

Таку позицію на своїх загальних зборах було схвалено Петербурзькою Академією наук 18 лютого 1905 року. У резолюції зокрема зазначалось: «Академія Наук вважає, що необхідно нині ж скасувати накази 18-30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, а також розпорядження Міністра Внутрішніх справ 1863 року, що послужило для них основою. Водночас усе вищевикладене призвело Академію наук до переконання, що малоросійське населення повинно мати таке ж право, як і великоросійське, говорити публічно та друкувати рідною мовою» [196, с. 113]. Зауважимо, що відповідні висновки Академії наук були видані у березні 1905 року тільки для внутрішнього використання. Публічності даний документ набув згодом. Він мав велике історичне значення і свідчив про успіх української делегації у нелегкому переговорному процесі на шляху до утвердження прав та інтересів українського народу.

Доповідна записка Академії наук була надрукована накладом 150 примірників «для внутрішнього вжитку». У Росії вона ж побачила світ тільки 1910 року, але в 1905 році «Реферат Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова» був перекладений і опублікований відомим діячем В. Гнатюком у «Літературно-науковому віснику», що мало важливе історичне значення.

Окремо Ілля Шраг зупинився на вживанні української мови у судових інстанціях. Ілля Шраг неодноразово порушував питання про застосування рідної мови під час ведення судових процесів. Зокрема, аналізуючи принципи роботи судових інстанцій за часів Олександра III, він наголошує, що при заснуванні нових установ поряд з офіційною державною російською мовою у процесі ведення судочинства потрібно використовувати мови національних меншин [85, с. 42]. Тобто діяч абсолютно аргументовано проголошував ідею необхідності забезпечення права будь-якого народу, що населяли Російську

імперію на використання рідної мови у державних установах у межах свого етнографічного району [109, с. 148].

Зауважимо, що його публічні звернення до провідних юристів того часу та безпосередньо працівників судових установ закликали до негайного запровадження української мови в усіх судових інстанціях на території українських земель. Наголошуючи на тому, що рідна мова має панувати у всіх сферах спільного життя України, він вважав, що її належне застосування є безпосереднім правом українців на шляху до власного розвитку та самовизначення, а тому ніякі сили й влада не мають права втручатися у цей процес.

У справі поширення української книги Ілля Шраг багато зусиль докладав до перекладу, щоб українська книга регулярно надходила до народних читалень і попри заборони здобула масового поширення [83, с. 24]. На його переконання, це суттєво сприятиме популяризації українських авторів, а також значно розширить україномовну аудиторію читачів. Прагнучи максимально поширити національну тематику у діяльності культурно-просвітницьких товариств, діяч підтримував їх матеріально, організовував масові передплати української періодики та надсилав кошти для друку творів українських письменників. Матеріально він долучився до функціонування Товариства ім. Т. Г. Шевченка та Товариства прихильників української науки й літератури, що дало можливість широко впроваджувати в суспільстві ідеї українського національного відродження.

Таким чином, Ілля Шраг закликав використовувати українську мову в усіх сферах життєдіяльності українського народу. На його переконання, українська мова обов'язково повинна використовуватись у науковому вжитку, при виготовленні друкованої продукції та на побутовому рівні. У своїй спадщині мислитель залишив чимало творів наукового та літературного характеру, які дозволили публічно легалізувати українську мову як мову, що застосовується у межах створення наукових творів та видання фахової правової літератури. Він наголошував, що саме вона є мовою інтелігентного

спілкування та виразником національної самоідентичності українського народу. При цьому українську мову він вважав такою, що безпосередньо відповідає потребам українського народу та створює передумови до національного відродження української нації.

3.3. Принципи функціонування судових установ у творчій спадщині Іллі Шрага

Важливе місце у творчій спадщині І. Шрага займає аналіз функціонування судових установ на території українських земель. Бувши фаховим юристом з багатим практичним досвідом, він доволі детально досліджував особливості їх роботи з урахуванням тих суспільно-політичних і правових чинників, що суттєво впливали, а часто й визначали принципи діяльності судових установ. Ґрунтовно аналізуючи дане питання, дослідник детально простежив функціонування судів після їх реформування у період царя Олександра II.

Застосовуючи порівняльний аналіз, вчений досліджував діяльність судових установ після судової реформи 1864 року і до особливостей системи судочинства в кінці XIX століття, тобто за часів правління Олександра III. Значну увагу при цьому він приділяв тодішньому міністру юстиції М. Муравйову, який прийшов до влади з твердим переконанням реформувати судову систему.

Станом на середину XIX століття в суспільно-політичному житті Російської імперії спостерігаються кардинальні зміни. У період 1860-1870 років на території імперії центральна влада проголосила низку реформ, зокрема: селянську, військову, міську, земську, судову. Цілком логічно, що така потреба назріла уже давно та вона неодноразово ставала предметом обговорення у вищих ешелонах імперської влади. Серед запропонованих реформ найбільш послідовною й завершеною стала Судова реформа 1864

року. Потрібно констатувати, що актуальність трансформації системи судочинства чітко простежувалась в умовах суспільно-політичного життя, оскільки чинна система правосуддя не відповідала особливостям тогочасного життя. Чинна система була недосконалою і про це неодноразово засвідчила судова практика. У системі судочинства виявлялося свавілля і неодноразові судові помилки, судова тяганина й бюрократизм часто застосовувались тортури та шантаж. Крім того, спостерігалася недостатня юридична кваліфікація суддів та хабарництво, суди вирішували справи, розглядаючи лише письмові матеріали слідств. Фактично у дореформеному суді панувала інквізиційна (розшукова) форма судочинства. Процес відбувався в глибокій таємниці [164, с. 207].

Дореформений суд функціонував на законодавчій основі, яка була прийнята в результаті реформ Петра I, Катерини II, а в окремих моментах на Соборному уложенні 1649 року. Суд складався з безлічі судових органів: суди для селян, міщан, дворян, комерційний суд, совісний, межовий та інші суди [172]. Водночас органи поліції, губернські правління та інші владні структури також були наділені судовими компетенціями. Цілком очевидно, що судова система, яка існувала в Російській імперії до середини 60-х років XIX ст. і до моменту введення в дію судової реформи 1864 року, була громіздкою й хаотичною. Все це вкотре вказувало на необхідності реформування тогочасної судової системи [90].

Оскільки дореформений суд будувався за становим принципом, структура судової системи була складною і заплутаною. Крім того, існувало безліч спеціальних судів. Яскравим недоліком дореформеного суду було хабарництво, яке набуло жахливого та всеосяжного розмаху. Спроби уряду боротися з ним не давали жодних результатів, оскільки воно охопило практично весь державний апарат. Скарги на корупцію суддів фактично припинилися тільки після судової реформи [111, с. 51]. Можемо відзначити, що після проведення реформ, протидія корупції значно посилилась у судах загальної юрисдикції. Як відзначає М. Ярошенко, «Імператор та вищі органи

влади всіляко сприяли запобіганню корупційним правопорушенням» [228, с. 98]. Слід зауважити, що суттєво знизити зловживання у судовій системі дозволило запровадження суду присяжних і відповідних судових статутів Російської імперії.

Процес відбувався при закритих дверях, у глибокій таємниці. Принцип писемності допускав розгляд справи не на основі безпосереднього усного допиту обвинувачуваного й свідків, а на підставі розгляду письмових матеріалів, отриманих під час слідства [131, с. 45]. Крім того, докази оцінювалися за формальною системою, сила й правдивість яких заздалегідь визначалася законом, що твердо поділяв їх на досконалі та недосконалі.

Потрібно зазначити, що в реформі суду були зацікавлені всі верстви суспільства, а головне – панівний клас. Таким чином, судова реформа стала наслідком так званої кризи верхів, результатом усвідомлення керівною верхівкою необхідності створення ефективного механізму захисту особи й власності. Крім того, прихильниками змін виступали сам імператор Олександр II і його брат Костянтин Миколайович, який дотримувався ще більш радикальних поглядів.

Як відомо, Олександр I та Микола I були противниками скасування кріпосного права. Тому принципи рівності всіх власників перед законом, що лежать в основі удосконалення судової системи М. Сперанського, виявилися неприйнятні й передчасні для кріпосницької Росії, де понад 50% населення знаходилося в умовах рабства й залежало не від закону, а від волі та свавілля поміщиків. Влітку 1857 р. Олександр II наказав представити в Державну раду проєкт Статуту цивільного судочинства, створеного у надрах II Відділення царської канцелярії. Саме цей рік, як вважає ряд сучасних вітчизняних авторів, можна вважати точкою відліку судової реформи [164, с. 207]. До проєкту додавалася пояснювальна записка начальника II Відділення імператорської канцелярії графа Д. Блудова (1785-1864). В проєкті пропонувалося запровадити принцип змагальності процесу, скоротити кількість судових інстанцій і звернути увагу на якість «підготовки та підбору

кадрів судової системи. Ця проблема була доволі актуальною, оскільки, як зауважив О. Максимов, «втління у життя будь-яких реформ потребувало потужної фахової підтримки не лише в центрі – столицях, але й в імперських окраїнах. І якщо для проведення реформи в «європейських губерніях» такий потенціал був, то окраїни, як вважала влада, цим похизуватися не могли» [118, с. 125].

Робота особливо активізувалася після скасування кріпосного права. У жовтні 1861 року, на основі чергових рекомендацій Д. Блудова, Олександр II при Державній канцелярії створив комісію з підготовки проєкту трансформації судової частини в Росії. До її складу увійшли П. Даневський, С. Зарудний, О. Плавський, К. Победоносцев, М. Стояновський, С. Шубін та інші відомі тогочасні юристи. Наприкінці 1861 року головою комісії замість 77-річного Д. Блудова став 73-річний князь П. Гагарін [164, с. 208]. Комісія за основу взяла загальну теорію судоустрою і судочинства, а також практику західноєвропейського законодавства. Беручи до уваги реальність і традиції, реформатори прагнули довести, що такі інститути як суд присяжних і адвокатура, жодною мірою не підривають основи самодержавства.

Результатом роботи комісії стали «Основні положення перетворення судової частини в Росії». У квітні 1862 року цей документ був переданий імператором на розгляд в Державну раду, а 29 вересня 1862 року документ був затверджений і опублікований в пресі [164, с. 208]. Фактично день 29 вересня 1862 року став кульмінаційною та найважливішою датою в історії укладення Судових статутів, тому що із введенням основних положень була сформована базова конструкція реформування тогочасного правосуддя, а це, як стверджував відомий вчений В. Гессен, сприяло розвитку становлення судочинства – становлення незалежності суду [22]. Проте попереду ще очікувала велика і важка робота, переважно технічного характеру.

Для організації робіт зі складання проєктів Судових статутів комісія при Державній канцелярії була розділена на три відділи: 1) судоустрою, 2) кримінального судочинства, 3) цивільного судочинства.

Упродовж 11 місяців проекти «Заснування судових місць», «Статуту цивільного судочинства», «Статуту кримінального судочинства» були складені. Вони супроводжувалися якісними й змістовними (1758 друкованих сторінок) пояснювальними записками [57]. Відділення судоустрою провело сорок сім засідань, з 6 листопада 1862 р. до 12 вересня 1863 р. Загальні збори комісії при Державній канцелярії розглянули проект судоустрою на восьми засіданнях.

В результаті роботи комісії отримали свій розвиток ті принципи, які стосуються судоустрою і судочинства з участю мирових суддів, які були викладені в «Основних положеннях перетворення судової частини в Росії» 1862 року на їх основі підготовлено чотири закони, які 20 листопада 1864 року затвердив імператор: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими судьями» [158, с. 20]. Таким чином, за твердженням В. Малченко, Судові статuti 1864 року було сформовано на ґрунтовному й цінному фундаменті, а загальна їх архітектоніка наскільки гармонійна й доцільна, що достатньо тільки вдосконалювати й обновляти ті частини й служби, які актуальні в новий час [119].

Питання про порядок введення реформи було на порядку денному ще у вересні 1864 року, тобто до прийняття судових статутів. Єдності поглядів на цю проблему не було: одні вважали, що необхідно одночасне введення судових статутів по всій імперії, інші – виступали за її поступове запровадження. Міністр юстиції Д. Замятнін вважав, що у зв'язку з новизною справи потрібно ввести спочатку реформи в одному або двох округах, але в повному обсязі. Голова Державної ради князь П. Гагарін висловився за одночасне й поступове введення судової реформи, але з поступовим збільшенням складу судів. С. Зарудний, М. Буцковський підтримували П. Гагаріна. Фактично дискусія з цього приводу затягнулася на цілий рік, і спеціальна комісія прийняла рішення ввести реформу в дію у десяти губерніях: Санкт-Петербурзькій, Новгородській, Псковській, Московській,

Володимирській, Калузькій, Рязанській, Ярославській, Тверській та Тульській, а у решті – приступити до неї впродовж чотирьох наступних років. Причому під рештою територій малася на увазі не вся Російська імперія, а тільки ті місцевості, де не було введено «особливе управління», тобто губернії центральної частини імперської Росії й Бессарабська область [172]. Така пропозиція отримала схвалення у Державній раді та була закріплена відповідним Указом в наступній редакції:

«Після вступу на прабатьківський престол одним із перших наших бажань, всенародно сповіщених у Маніфесті 19 березня 1856 року, було:

«нехай правда і милість панують в судах».

З того часу серед інших перетворень, викликаних потребами народного життя, ми не переставали дбати про досягнення згаданої мети за допомогою кращого устрою судової частини і після багатосторонніх попередніх робіт у другому відділенні власної нашої канцелярії 29 вересня 1862 року затвердили і тоді ж наказали оприлюднити у єдиному зведенні основні положення перетворення цієї частини.

Складені на розвиток цих основних положень спеціально заснованою нами комісією проекти статутів нині докладно обговорені та виправлені Державною радою.

Розглянувши ці проекти, ми бачимо, що вони цілком відповідають нашому бажанню оселити в Росії суд швидкий, правий, милостивий і рівний для всіх підданих наших, підняти судову владу, дати їй належну самостійність і взагалі затвердити в народі нашому ту повагу до закону, без якого неможливий суспільний добробут і який має бути постійним дороговказом усіх і кожного, від найвищого до нижчого.

На підставі викладеного, визнавши за благо затвердити складені та розглянуті в такому порядку: 1) Заснування судових установлень, 2) Статут кримінального судочинства, 3) Статут цивільного судочинства та 4) Статут про покарання, що накладаються мировими судьями, та надсилаючи всі зазначені законодавства до Уряду, наказуємо йому створити належні

розпорядження для їх оприлюднення. Порядок уведення їх у дію буде окремо нами зазначено одразу ж за цим.

Закликаючи благословення Всевишнього на успіх цієї великої справи, ми сподіваємося, що наші наміри здійсняться за активного сприяння наших вірнопідданих, як кожного окремо, в межах особистої його діяльності, так і в загальному складі суспільств, станів і земства, нині, за волею нашою, на нових підставах утвореного.

На справжній власної його імператорської величності рукою підписано

Олександр

У Царському Селі 20 листопада 1864 р.» [168].

Укладачі статутів 1864 року прагнули моделювати судову реформу згідно з найкращими західними зразками, проте новий демократичний суд був за своєю природою таким, що суперечив основам російської державності. Хоча радикалізм реформи 1864 р. не відповідав принципам та інститутам самодержавства [51], все ж потрібно відзначити, що судова реформа докорінно змінила судоустрій, процесуальне і частково матеріальне право Російської імперії. Судові статuti створювались згідно з процесуальними й організаційними основами європейських країн. Мова йде про принципи відділення судової влади від законодавчої, виконавчої й адміністративної. Закріплено принцип незмінності та незалежності суддів; усність, гласність, змагальність судочинства; презумпція невинуватості й рівність усіх перед законом. Така ідея передбачала створення громадянського суспільства з рівноправними громадянами. Шляхом до цього мали стати нові принципи організації суду і судочинства. Відділення громадянського суспільства від державного тотального контролю виразилося в розмежуванні сфер і компетенції суду та адміністрації [77]. Крім того, вводився всестановий суд та інститут присяжних засідателів у окружних судах (для розгляду кримінальних справ); засновувалась адвокатура; реорганізована прокуратура, що звільнялась від функцій загального нагляду, зосередившись на роботі в суді; створено виборний мировий суд для розгляду менш значних справ;

засновано інститут судових слідчих, незалежних від поліції. Судові статuti внесли якісно новий світогляд на роль особистості в суді. В основу своїх ідей вони заклали уявлення про правову особистість, а не особистість, що потребує опіки. Обвинувачений, позивач і відповідач стали активними учасниками судового процесу, вони наділялись самостійними правами, поважати які зобов'язаний суд [116].

Кардинальні зміни в системі судоустрою Російської імперії знайшли відображення також у «Заснуванні судових установлень». Замість складної та громіздкої структури станових судів були організовані дві судові системи: місцеві й загальні суди. До місцевих судів належали мирові судді та з'їзди мирових суддів в якості другої (апеляційної) інстанції. Сюди ж увійшли створені у 1861 році волосні суди, які розглядали справи селян за менш важливими проступками, якщо в них не були зацікавлені особи інших станів, і якщо ці справи не підлягали розгляду загальними судами. До загальних судів були віднесені окружні суди й судові палати у якості апеляційної інстанції. Очолював цю систему Сенат, який був єдиною касаційною інстанцією для всіх судів Російської імперії [101, с. 6].

Необхідно відзначити, що у ході обговорення основних положень судових перетворень деякими з членів Державної ради пропонувалося зберегти апеляційні функції Сенату, розділивши повноваження з апеляції та вищого нагляду між департаментами Сенату і Верховним касаційним судом. Цю пропозицію було висловлено у зв'язку з розглядом питання про підсудність цивільних справ (а це питання знаходиться у тісному зв'язку з питаннями судоустрою й послідовністю оскарження судових рішень). Пропонувалося розподіляти справи між окружними судами та судовими палатами для розгляду й вирішення по суті в залежності від ціни позову. Рішення окружного суду перевірялося б тоді в апеляційному порядку судовими палатами, а рішення судової палати могли б вирішуватися остаточно в апеляційному порядку Сенатом.

Ідея не знайшла підтримки та в результаті було прийнято рішення, щоб всі спірні справи, вилучені з відомства мирових суддів, починалися в окружних судах, щоб на всі рішення окружних судів допускалась апеляція в судові палати, які повинні вирішувати справи остаточно. Практичним наслідком такого підходу до розподілу справ за підсудністю було також і те, що прохання про перегляд і про касацію рішень будуть поширюватися тільки на рішення палат; у зв'язку з цим надзвичайно полегшиться діяльність касаційного суду, і нагляд його за застосуванням закону буде більш дієвим. Водночас, відзначали укладачі Статуту, цивільні справи вже зовсім не будуть надходити в судові департаменти Сенату, які планувалось перетворити в касаційний суд.

Стаття 1 «Заснування судових установлень» закріплювала принцип здійснення правосуддя тільки судом і проголошувала відділення судової влади від адміністративної. В результаті реформування судоустрою змінилася до невпізнання система оскарження судових постанов. Суди першого та другого ступеня втратили становий характер і утворили дві системи: загальні та мирові суди. І ті й інші були розділені на дві інстанції: окружні суди й судові палати. Окружний суд, мировий суд як суди першої інстанції вирішували справу по суті. Судова палата, мировий з'їзд як суди другої інстанції виконували функції апеляційного суду.

Нові судові органи були покликані розглядати кримінальні й цивільні справи всіх підданих імперії, до якого б стану вони не належали (щоправда, примітка до ст. 2, яка проголошувала всестановість і рівність всіх перед законом, залишала в недоторканності духовні, військові, комерційні, селянські (волосні) й іноземницькі суди, тобто фактично зберігалась станова юстиція). Відкритість суду та його публічність І. Шраг називав серед безумовних позитивів Судової реформи 1864 року. Це давало можливість покращення морального і політичного становища громадян, надавало чітке розуміння того, що й прості люди незалежно від станової приналежності

мають рівне право на захист своїх інтересів, оскільки «...суд однаково віднесеться і до пана, і до мужика, і до багатого, і до бідного» [206, с. 107].

Діяльність судів будувалася на засадах колегіальності, при цьому виняток становили тільки мирові судді, які розглядали справи одноосібно. Справи розглядалися не більш ніж у двох інстанціях, межі діяльності кожної інстанції визначалися досить чітко. Як відзначають вчені Г. Філонов і В. Черних, судові органи засновувались, виходячи зі значущості розглянутих ними справ: мирова юстиція призначалася для малозначних справ; загальні суди – для справ, не обмежених ні тяжкістю злочину, ні цивільним позовом [172]. Характерно, що скорочення кількості судових інстанцій та розмежування їх компетенції мало на меті прискорити процес тогочасного судочинства.

Аналізуючи судову реформу Олександра II, Ілля Шраг цілком закономірно відобразив її унікальність у законодавчій практиці Російської імперії. Зазначив, що реформа запровадила новітні підходи до організації судочинства, сприяла закріпленню основи рівного і незалежного суду, наскільки це було можливим за тогочасного політичного режиму Російської імперії. При цьому дослідник відмітив широку участь народу у судових справах шляхом залучення його через присяжних засідателів і обраних громадами мирових суддів [206, с. 107].

Водночас Ілля Шраг ґрунтовно дослідив ті основи, на яких було запроваджено новий суд. Беручи до уваги політичну складову питання, тобто особливості устрою Російської імперії, він зауважив, що реформа судочинства загалом не відповідала основам імперського самодержавства та суттєво похитнула їх, у зв'язку з чим почалось поступове скасування ключових основ судочинства, що діяло на основі Судових статутів від 20 листопада 1864 року. Паралельно дослідник вивчав реакцію суспільства на такі зміни, зауваживши, що з цього питання була відсутня будь-яка серйозна опозиція, оскільки загальноприйнятим було те, що громада не мала навичок належним чином обороняти власні здобутки й тому безпосередньо

підкорювалася волі царя. Зазначимо, що така деструктивна діяльність стосувалася не тільки питань судочинства, але й усіх сфер громадського життя.

Учений акцентував, що перші спроби спротиву реалізації норм судових статутів було здійснено ще у період Олександра II. Суттєві трансформації у сфері судочинства відбувалися під керівництвом Міністра юстиції графа К. Палена [62]. Фактично розпочалася цілеспрямована робота стосовно адміністративного впливу на судову сферу та прийняття нових законів, які нівелювали норми судових статутів.

Певний супротив таким процесам пробував здійснити наступний Міністр юстиції Д. Набоков, проте належним чином протистояти реакційним змаганням щодо відміни норм судових статутів він можливості не мав. Царський уряд проводив широку пропаганду проти норм судових статутів, намагаючись зміцнити основи самодержавства. Після того, коли Д. Набоков залишив пост міністра юстиції, у судовій системі вже було запроваджено значну кількість змін, порівняно з редакцією 1864 року.

Слід зауважити, що з 1870-х років спостерігається початок контрреформ, коли приймається ціла серія законодавчих актів, що посилюють роль царя. Кожен законодавчий акт, спрямований на зміну Судових статутів, відступ від проголошених принципів правосуддя, порушення створеного статутами порядку провадження справ, означало бажання адміністрації посилити вплив на суди й керувати ними [158, с. 20].

Законом від 9 травня 1878 року було звужено компетенцію присяжних засідателів, відібравши у них багато справ і віддавши їх до відання суду царської корони. Ілля Шраг зосередив особливу увагу на порушення принципу незалежності суддів з боку царського уряду. Зазначимо, що законом від 20 травня 1885 року було створено особливий дисциплінарний суд, що спричинило порушення принципу незалежності суддів, після якого їх можна було звільняти тільки судом [1]. 5 грудня 1874 року адвокатуру переведено у підпорядкування судам і заборонено відкривати адвокатські

ради, тим самим простежувалось поступове знищення адвокатського стану. Поряд з тим, ще залишались певні демократичні норми, які на практиці діяли у системі судочинства. Суд був відділений від адміністрації, мирових суддів, там де існували земства, обирала громада.

З приходом до влади Олександра III уся судова система підлягала негайній трансформації, фактично була повернена у таке русло, в якому вона функціонувала до Судової реформи 1864 року. Знову починає відчуватися вплив адміністрації на судову сферу, відбувається нівелювання мирових суддів з подальшою заборорою їх обрання, скасовано чималу кількість справ, які підлягали розгляду присяжними засідателями та передача їх для розгляду судами так званих «станових представників», серед яких Ілля Шраг виділяв дворянських маршалів, міських голів і волосних старшин, де судочинство здійснюється за даною ознакою [206, с. 108]. Водночас було порушено принцип публічності у розгляді судових справ. Згідно з законом від 12 лютого 1887 року, судам та міністру юстиції офіційно надавалось право ініціювати закриті судові засідання з будь-якої справи, де вони вважатимуть за потрібне, і таким чином завжди матимуть змогу впливати на публічність суду.

Доволі глибоко питання функціонування системи судочинства в період контрреформ Ілля Шраг проаналізував у своїх «Листах з Чернігівщини». Зокрема у «Листі VIII» дослідник чітко зазначив, що в період контрреформ міністерство юстиції, спільно з іншими міністерствами, стосовно відносин у національних питаннях цілеспрямовано застосовувало «обрусительну» політику, яка особливо посилилася в період царювання Олександра III. Ще в період реформ прийнято рішення заснувати нові суди в остзейському краї, де на одному рівні разом з державною російською застосовували й мови тубільців – німецьку, лошишську й естську з однаковими правами у судових справах. Проте, за правління Олександра III, на початку 1880-х років таку ініціативу було відкинуто й російську мову проголошено обов'язковою, навіть у мирових і волосних судах, з деякими незначними застереженнями.

Одночасно, у процесі реформування судової системи, було фактично ліквідовано інститут присяжних засідателів, а усі судові справи вирішувались коронними суддями. Миркових суддів не обирали громадяни, а призначав уряд, внаслідок чого вони кваліфікувалися як чиновники міністерства юстиції, які, як переконував учений, були повністю від нього залежні [206, с. 108].

Необхідно констатувати, що міністерство юстиції в даний період проводило загалом реакційну політику, яка мала великий вплив на суди і на суддів. Зауважимо, що серед суддівського корпусу також спостерігалась політика щодо дотримання вказівок представників адміністрації. Таким чином, винесенні рішення здебільшого відстоювали інтереси уряду та губернатора на місцях. Ілля Шраг дослідив, що вказана тотальна трансформація суспільно-політичного устрою не могла не позначитись на судах, а тому судді були поставлені у становище, коли не мали змоги відстоювати власну самостійність від втручання адміністрації, а це, своєю чергою, на практиці спричиняло багато колізій, в яких перемога завжди була за представниками адміністрації. Як приклад він наводить взаємовідносини адміністрації та судів у Чернігівській губернії за часів губернаторства О. Анастасьєва, у період, коли губернатор ревізував повіти в Чернігівській губернії, й з'їзд земських начальників, який представляв тогочасний повітовий член окружного суду П. Лопуцький [206, с. 109]. Вчений відзначав, що така посада була встановлена у період, коли запроваджено посади земських начальників, а для того, щоб краще пояснити його відносини з губернатором, Ілля Шраг ілюстративно наводив інформацію про повітових членів окружних суддів. Він зазначив, що з часу скасування посади миркових суддів, значна кількість їхніх повноважень перейшла у межах села до земських начальників, а у межах міста – до міських судів, однак для того, щоб здійснювати судочинства з найважливіших справ, зокрема тих, що раніше належали до компетенції миркових суддів, було запроваджено нову посаду – повітових членів окружних судів. Вони

розглядали справи як перша інстанція, а апеляції на їхні рішення розглядалися окружним судом.

Такі повітові члени призначалися міністром юстиції й підпорядковувалися тільки йому, маючи такі ж самі права, як і усі члени окружних судів. Вони, крім виконання безпосередніх суддівських обов'язків, водночас були членами повітового з'їзду, і до їх компетенції належали зазвичай справи, пов'язані з канцелярією та документальне супроводження усіх справ, що розглядалися на з'їздах. Правове становище таких повітових членів регламентувалося спеціальним положенням «Про земських начальників» [16, с. 267].

Як професійний юрист Ілля Шраг вважав таке становище вкрай недосконалим, оскільки, з одного боку, як судді вони розглядали судові справи й не підлягали контролю губернаторів, а з іншого – як члени повітових з'їздів, що були підлеглі міністерству внутрішніх справ загалом і контролю губернаторів включно з їх перевіркою. Крім того, повітові члени мали головувати на засіданнях повітових з'їздів у випадку відсутності повітового маршалка, який був головою таких з'їздів [206, с. 110].

До таких повітових членів у повіті належав П. Лопуцький, який неодноразово мав конфлікти з місцевими начальниками й повітовим маршалом, оскільки він наполягав, щоб при вирішенні судових справ за основу бралися норми закону. Тому цілком очевидно, що місцева адміністрація вбачала в цьому певне обмеження їх дій і не завжди прихильно ставилась до нього. Губернатор О. Анастасьєв користувався прихильністю земських начальників, оскільки цілком підтримував адміністративну місцеву владу і часто у своїй діяльності не дотримувався норм закону [210, с. 79].

І. Шраг вважав, що О. Анастасьєва поставили на таку відповідальну посаду за те, що він повністю підтримував урядову політику і симпатизував уряду у всіх сферах його діяльності. На його переконання, «...коли ж він справді такий виразник того напрямку, то, певна річ – цікаво роздивитись, як і що він робив, як був губернатором, бо в його діяльності маємо вираз того,

що бажає уряд, і маємо виявити, чого можна сподіватись від уряду, і які у його наміри» [208, с. 59]. У процесі перевірки Остерського повітового з'їзду, губернатор звернув увагу, що у постановах розпорядчих засідань, де формувалися внутрішні справи з'їзду, часто зустрічався підпис П. Лопуцького як головуючого на з'їзді. Ілля Шраг вважав, що це закономірне явище, оскільки такі засідання бувають доволі часто, повітові маршали у повітових містах бувають вкрай рідко, приїждять один раз на місяць і перебувають там два-три дні. Чому, побачивши підпис П. Лопуцького, О. Анастасьєв почав голосно виявляти своє невдоволення усім присутнім, хто був на той час у залі з'їзду. Він аргументував, що П. Лопуцький не мав права підписувати таких документів та головувати на з'їзді. Тобто вимагав офіційний письмовий дозвіл відповідного маршала на головування П. Лопуцького, і то тільки у випадку, якщо маршал не зможе бути присутнім на з'їзді.

Жодні наведені аргументи П. Лопуцького не задовольнили губернатора, який велів земським начальникам не допускати повітового члена до головування на з'їзді, доки губернатор не отримає офіційної заяви повітового маршала. Крім того, він різко виступив проти залучення П. Лопуцького до справ проведення з'їздів, оскільки вбачав, що тільки повітовий маршал має відношення до них. Водночас заборонив канцелярії виконувати постанови повітового члена. Довідавшись, що як повітовий член і міський суддя, він бере участь у розгляді судових справ у залі з'їзду, губернатор заборонив йому займати приміщення, у якому проводяться з'їзди, обґрунтовуючи це тим, щоб не вчиняти вплив на їхні рішення.

Про такі незаконні й свавільні вчинки губернатора П. Лопуцький довів до відома Чернігівського окружного суду, обґрунтовуючи, що за вказаних обставин він не матиме можливості виконувати свої обов'язки, і що безапеляційні веління губернатора не тільки принижують його вагу як члена суду, а й просто ображають його, і попросив дати цій справі законного спрямування. Проте окружний суд відмовив П. Лопуцькому, мотивуючи тим,

що суд не має права обговорювати дії губернатора, і що його вчинки не можуть порушити прав і обов'язків повітового члена, як органа судової влади, не можуть обмежити чи принизити закони, які їх установили й кожен член має виконувати свої обов'язки згідно з нормами закону. Водночас про дії губернатора, стосовно діяльності повітового члена, окружний суд постановив довести до відома міністра юстиції через старшого голову Київської судової палати [206, с. 111].

Таким чином Ілля Шраг розкрив становище судових діячів у їх відносинах з губернською владою та вкотре наголосив на безкарності місцевої адміністрації. Такий стан речей він пояснював загальноімперською політикою стосовно місцевої адміністрації. Численні факти зловживання владою на місцях були добре відомі міністерству юстиції й воно мало б відстоювати права своїх чиновників від гніту й сваволі губернаторів та загалом місцевої адміністрації. Однак офіційна позиція міністерства юстиції полягала у єднанні суду з адміністрацією. Його метою мала стати «солідарність» з адміністрацією і тому старші голови судових палат мали об'їхати усі окружні суди свого округу, щоб ініціювати серед повітових членів і міських суддів лояльне поводження із земськими начальниками й повітовими маршалами та уникати суперечок з ними.

Дослідник зазначав, що повітові члени й міські судді, будучи людьми освіченими, старалися максимально дотримуватись букви закону, а тому у них часто виникали суперечки з відомими особами, особливо земськими начальниками, серед яких було мало освічених людей, що сформувалися на основі панських офіцерських чи поліцейських традицій з ігноруванням закону та переслідуванням, як правило, власних інтересів [206, с. 112].

Ілля Шраг вказував, що міністр юстиції замість того, щоб стояти на варті закону й обороняти закон від будь-яких свавільних утисків та підтримувати своїх чиновників у боротьбі з неправосуддям, став на позиції захисту адміністрації та її сваволі й вважав за потрібне закликати до її підтримки серед суддівського корпусу. Ілюстрацією він наводив приїзд до

Чернігова старшого голови Київської судової палати, який викликав у місто всіх повітових членів міських суддів з 5 повітів і довів їм до відома ініціативу міністра.

Наведені факти чітко ілюструють політику міністерства юстиції та його чиновників стосовно місцевої адміністрації, демонструючи абсолютну лояльність до неї. Міністр юстиції М. Муравйов у своїх публічних виступах вважав, що суд є результатом урядової діяльності для загального блага і один з органів уряду, а тому діяльність чиновників міністерства юстиції має бути співзвучною з політикою уряду, поєднана з іншими його органами близькими до міністерства юстиції, і тому цілком очевидним є те, що функціонування міністерства юстиції має всіляко відображати інтереси імператорської влади. І тільки солідарність усіх гілок влади при самостійності кожної у своїй сфері можуть зробити тверду основу громадянського життя [206, с. 113].

Проаналізувавши вислови міністра, Ілля Шраг зауважив, що на перший погляд така позиція може здатися доволі позитивною, однак її необхідно розглядати у контексті особливої урядової термінології, враховуючи умови та обставини тогочасного життя. Так, можна зрозуміти, коли мова йде про об'єднання міністерства юстиції з іншими органами уряду, то потрібно зрозуміти таке єднання з міністерством внутрішніх справ, яке уособлює тоді самодержавні принципи, коли говорять про солідарність із земськими начальниками й жандармами, потрібно враховувати, що вони бажають бути солідарними у питаннях нехтування закону й права, зневажання особи та пригнічення усякої вільної думки, стоячи на сторожі російської національної політики.

І. Шраг встановив, що міністерство юстиції закликало суддів і прокурорів не до того, щоб вони погоджували свою діяльність з нормами закону, а ініціював дослухатися до намірів і бажання представників імперської влади. Саме на таку позицію міністерства неодноразово було звернено увагу у середовищі преси й тогочасного суспільства. Позиція міністерства полягала в тому, що у публічних виступах воно надавало

відповідні інструкції суддям і прокурорам, наказуючи їм бути проводирями «обрусіння» [206, с. 114].

Міністр у своїй промові, виголошеній у процесі роботи комісії з реформування судових статутів, наказав комісії реалізувати позитивні й негативні моменти судових статутів і, у випадку потреби, замінити окремі їх положення новими нормами. При цьому він не зазначив, за якими критеріями слід розрізняти позитивні чи негативні моменти у судових статутах. Очевидно, що ефективним судом він вважав саме урядовий характер суду й судової сфери загалом, пропонував, щоб не було тенденційності, і щоб завжди у сфері судочинства враховувались погляди й наміри уряду. Тобто міністр закликав до того, щоб судді поважали не закон, а бажання адміністрації [1]. Водночас він стверджував, що суд має бути урядовим і одночасно не підлеглим стороннім впливам. Поряд з цим він говорив про те, що незмінність суддів, тобто таке їх становище, за якого вони не можуть бути звільненими з посади виключно судом, явище доволі негативне.

На думку міністра, уряду потрібно надати можливість міцними й дієвими способами усувати будь-який непорядок у системі судочинства, як тільки проявляються його перші ознаки, тобто він пропонував нагадати міністрові право звільняти суддів з їхніх посад, як тільки він вважатиме це за потрібне. Стосовно іншої важливої основи судових статутів, що полягала у розмежуванні діяльності суду від адміністрації, міністр зазначав, що такого принципу дотримуватись не обов'язково. Ілля Шраг відмітив, що такий принцип уже був порушений законом від 12 липня 1889 року, тобто з часу прийняття окремого нормативного акту про земських начальників, після якого і начальники, і судді, і навіть представники поліції, ставали повністю залежними від губернаторів і міністра внутрішніх справ [206, с. 114].

Таким чином, у питанні трансформації системи судочинства спостерігається типовий загальноімперський підхід, який супроводжується ревізією норм Судових статутів 1864 року та заміною окремих їх положень новими нормами, що посилювало загальноімперський вплив на систему

правосуддя Російської імперії кінця XIX століття. Така діяльність чітко простежується у політиці міністерства юстиції, яке хоча і декларувало демократичні принципи судочинства, своєю діяльністю на практиці сприяло посиленню адміністративного впливу на судову систему. І. Шраг констатував, що з часів Судової реформи 1864 року фактично не залишилось нічого. Відбувалось нівелювання судових статутів як частково, так і докорінним способом, зокрема стосовно самих принципів здійснення судочинства. Скасовано основні постулати, які було проголошено судовою реформою. Так, було скасовано інститут мирових суддів, звужено повноваження присяжних засідателів, нівельовано принципи відділення суду від адміністрації та створено інститут земських начальників, що, на думку діяча, було «чи не найбільш огидливою інституцією із тих, що заведено у життя за царя Олександра III» [206, с. 106].

Такий підхід до системи судочинства відзначався комплексністю, оскільки охоплював усі сфери життєдіяльності суспільства, які були вироблені за часів царювання Олександра II. Фактично відбувалося знищення усієї демократичної системи суду, у тому числі відбулась реформа і міських статутів у частині знищення земств з подальшим посиленням адміністративного впливу на їх діяльність. Одночасно відбулося скасування автономії університетів. Цілком природно, що такі зміни викликали реакцію у суспільстві й тому в середовищі імперського уряду у 1894 році було ініційовано наказ міністру юстиції розпочати нову реформу судочинства. З цією метою створено відповідну особливу комісію. Трансформація судової системи поступово призводила до укріплення основ самодержавства з одночасним нівелюванням основних демократичних положень судових статутів та переходу усіх судових інституцій на новий лад діяльності.

Теоретичні основи функціонування судових установ на території Російської імперії Ілля Шраг доволі детально розкрив у своїй праці «Селянські суди у Володимирській і Московській губернії» з передмовою О. Кістяківського [155]. Як зазначалось у попередньому розділі дисертації,

дане видання з'явилося у формі його дисертації у 1877 році. Дисертаційне дослідження знайшло своє позитивне вираження у школах тогочасних науковців-правників і було опубліковане у спеціалізованому юридичному виданні «Юридичний Вісник» цього ж року [217; 218].

Основну увагу вчений сконцентрував на висвітленні особливостей функціонування волосних судів у Російській імперії. Дослідник чітко простежив, що будь-який захід, який спрямований на підвищення інтелектуального, морального чи економічного становища селянського населення, має сприяти покращенню ефективності волосної юстиції, а економічний добробут населення та розвиток народної освіти має прямий зв'язок з діяльністю волосних судів.

Потрібно зауважити, що наукова праця Ілля Шрага побудована на основі досвіду діяльності державної комісії з вивчення функціонування волосних судів, праці якої вийшли друком у 1873 і 1874 роках. Це видання уміщувало багатий і цінний матеріал не тільки про устрій волосних судів, їх склад, діяльність та організацію, але й загальні питання, що стосувалися стану юстиції, правової культури та звичаїв народу, висвітлювали процеси здійснення судочинства, зокрема у цивільних і кримінальних справах. З метою збору об'єктивної інформації про діяльність волосних судів, комісія нагромаджувала матеріал безпосередньо під час їхніх засідань, тобто на місцях у період розгляду судових справ.

Робота комісії будувалася на основі аналізу діяльності судових установ у межах 15 губерній. У процесі збору матеріалів комісія вважала за необхідне нагромаджувати статистичні відомості про діяльність волосних судів, зокрема інформацію про їх кількість в губернії та повітів, число суддів, які обираються щорічно, про освіту суддів та періодичність їх засідань, інформацію про розгляд кримінальних та цивільних справ у поточному році та наявність відповідних книг для фіксування рішень. Вивчаючи внутрішні й зовнішні фактори, які впливають на становище й діяльність волосних судів, комісія вважала, що діяльність кожного суду виявляється у контексті його

рішень та вироків. Саме вони містять у своїй основі матеріал для вивчення юридичного побуту народу, ступеня й особливостей його правових уявлень.

Для повноти картини щодо діяльності судових установ комісія безпосередньо здійснювала опитування посадових осіб селянського управління та селянського населення стосовно процесу судочинства та його особливостей. Водночас комісія аналізувала відгуки від осіб, що тією чи іншою мірою мають відношення до селянського суду стосовно необхідності, значення й особливостей роботи волосного суду. Зокрема, комісія звернулася до очільників деяких представників дворянства та начальників земських управ, до представників з'їздів мирових посередників до з'їздів мирових суддів і до прокурорів окружних судів з актуальними питаннями щодо відповідності діяльності волосного суду стосовно свого безпосереднього призначення, стосовно володіння судьями матеріалу щодо народних звичаїв і чи враховуються вони у процесі вирішення судових справ, а також інші актуальні питання, пов'язані з особливостями місцевого судочинства. Відомий український діяч-науковець Олександр Кістяківський у передмові до книги Іллі Шрага зауважив, що даний твір належить до таких досліджень, де доволі вдало здійснено систематизацію і групування матеріалу [217].

Потрібно зауважити, що Ілля Шраг відобразив особливості функціонування тогочасних судових установ на основі другого тому видання Комісії з вивчення діяльності волосних судів. Він розкрив ключові аспекти функціонування тогочасних судових установ, звертаючи особливу увагу на фактологічні та статистичні дані.

Його праця вміщує чотири розділи, які охоплюють актуальні питання здійснення місцевого судочинства у другій половині XIX століття. У першому розділі, відображаючи устрій селянських судів, автором підіймаються важливі питання стосовно чисельності суддів у волосних судах, терміну їхньої служби, порядку обрання суддів, позиція селян стосовно суддівської посади, доходи суддів та їхня освіта, місце та час засідань волосних судів, місця громадськості у судових засіданнях та діяльність судів

стосовно примирення сторін. Другий розділ книги вченого присвячений питанням підсудності, підставам для початку розгляду матеріалів справи, процесу виклику до суду сторін і свідків, письмовим документам, винесенню рішень та їх оскарження тощо. Третій розділ роботи багатий на фактичний матеріал щодо тих покарань, які застосовуються у практиці волосних судів. Зокрема, автор називає серед них такі, як залишення під підозрою і на зауваження суспільства, про віддання на поруки, догану, зауваження і роз'яснення, суспільні роботи, штраф, арешт, про покарання різками. Крім того, значну увагу автор приділяє особливим злочинам, серед яких називає крадіжку загалом, крадіжку лісу, коней, наклеп, перелюбство, непокору сільській і волосній владі тощо. У четвертій частині книги учений помістив інформацію щодо цивільного права. Багато уваги в цьому контексті приділено питанням шлюбу, шлюбного договору та його порушення, відносинам між подружжям, питанням щодо уникнення спільного проживання, опіки, приданого спадкування, договірних зобов'язань. У кінці твору автор викладає думку селян стосовно функціонування волосних судів, і висловлює власну позицію щодо необхідності їх збереження. Разом з тим автор одночасно визнає, що волосний судоустрій потребує трансформації та покращення в окремих питаннях функціонування судових установ [217].

Ілля Шраг систематизував фактологічний та статистичний матеріал, і з кожного питання він надавав доволі ґрунтовні коментарі та ілюстрації, що давало змогу більш комплексно і повно висвітлювати діяльність судових інституцій. Причому він підходив до питання зі знанням справи, оскільки фахова юридична підготовка давала можливість концентруватися на порівняльному комплексному аналізі матеріалу. Аналізуючи діяльність судових інституцій він зауважував, що деякі волосні суди приймають до розгляду справи селян з інших волостей чи навіть губерній у випадку, якщо сторони конфлікту проживають на території волості. Зазначимо, що судова практика дала досліднику значний фактичний матеріал для дослідження таких справ.

Ілля Шраг відзначав, що значна частина справ, які виникали у селянському побуті, котрі стосувалися різноманітних порушень прав людини, не доходила до загальних судових установ і вирішувалася безпосередньо самими селянськими судами. Справи, які належали до відання цих судів, хоча й інколи вважалися маловажливими, проте часто стосувалися безпосередньо життєвих інтересів селянина, й від того чи іншого їх вирішення залежали спокій і благополуччя цілих селянських родин. З огляду на це, дослідник прагнув визначити правову природу селянських судів, установити як відносяться до них самі селяни і чи задовольняє їх наявна система судочинства [217].

Встановлення повної та ґрунтовної картини з даного питання дало досліднику підстави стверджувати, що незалежно від інтересу, який виявляється селянськими судами, у рішеннях таких судових установ відображається загальний світогляд народу, його поняття про правоту, що утворилося у результаті його попереднього життя, й тому вивчення рішень селянських судів дасть можливість ближчого пізнання народу, з його правовим та економічним світоглядом. На переконання вченого, недостатня кількість матеріалів для розробки зазначених питань часто призводила до довільних та необґрунтованих висновків. Вони полягали у тому, що самі селяни виявляли невдоволення функціонуванням волосних судів, що у цих судах вони не можуть знайти правди й бажають, щоб усі справи, які належать до компетенції волосних судів, були передані до відання мирових судів.

Такий погляд на діяльність волосних судів особливо поширювався після запровадження мирових судових інстанцій, і для його підтвердження наводились факти, якими негативно висвітлювалась діяльність волосних судів. У пресі часто з'являлися статті із провінцій, де описувалися масові безпорядки у функціонуванні волосних судів, і наводилися думки щодо необхідності їх повного знищення з поступовою передачею усіх підпорядкованих їм справ до компетенції мирових судів. Серед працівників юстиції тільки окремі особи висловлювались за необхідність збереження

діяльності волосних судів. Водночас відповідних матеріалів, на основі яких можна було б сформулювати об'єктивний погляд на значення таких судів у народному господарстві практично не було. Крім того, до загальної картини необхідно було б долучити безпосередньо думку самих селян стосовно якості відправлення правосуддя [217].

Як простежив науковець, тільки в недавній час були здійснені спроби комплексних досліджень проблем функціонування селянського суду. У цьому сенсі він виділяв матеріали, які розроблені у «Працях етнографічно-статистичної експедиції в західно-руський край» та напрацювання у «Працях комісії з перетворення волосних судів», які вміщують результат ґрунтовного дослідження з метою виявлення та збору матеріалів, що необхідні для вивчення роботи волосних судів. Комісія обрала наступний спосіб для збору відомостей про селянські суди: вона дослідила роботу волосних суддів за місцем їх розташування, зібрала шляхом опитування місцевого населення, відомості про їхнє звичаєве право, розглянула ряд рішень волосних суддів у тому вигляді, в якому вони були внесені до книг, що призначені для таких записів. У кожній волості, яку відвідували члени комісії вони опитували як посадових осіб селянського управління, так і приватних господарів на предмет задоволення ними діяльністю волосних суддів і чи бажають вони якихось змін у цьому плані. Проте, як уважав Ілля Шраг, таке опитування не завжди було об'єктивним і відображало реальний стан справ, оскільки воно проводилось в присутності мирового посередника, члена губернської присутності із селянських справ, а іноді й губернатора, і такі обставини не завжди сприяли щирості відповідей селян, оскільки вони, перед тим як давати відповідь, часто міркували, чи буде їхня відповідь співзвучною з думкою керівництва [217].

Крім того, у деяких випадках до запитань було залучено надто мало селян, а тому публічні відповіді, що стосуються діяльності волосних судів і народних правових традицій, надавались здебільшого тільки посадовими особами, старшинами, старостами та судьями. Тому очевидно, що думки

таких посадових осіб, мали здебільшого односторонній характер, і не могли повною мірою відображати реальну позицію більшості селян. З огляду на це, Ілля Шраг закликав, не применшуючи результатів роботи комісії, взяти до уваги наведені факти з метою встановлення реальної комплексної й об'єктивної картини щодо функціонування волосних судів.

У своїй роботі дослідник подає детальний аналіз структури й значення волосних судів, згідно з Положенням від 19 лютого 1861 року [120], оскільки саме цей законодавчий акт надав волосним судам такої організаційно-правової форми, у якій вони існували впродовж тривалого часу. До прийняття відповідного положення підсудність осіб, які належали до селянського стану, у тому числі й справ, якими відають волосні суди, визначалась приналежністю селян до того чи іншого розряду селянського стану. Так удільні та державні селяни з часу запровадження Департаменту уділів (1808 р.) та міністерства державного майна (1837 р.) були підпорядковані особливим органам суду, якими були удільні прикази, сільські та волосні розправи. Такі суди, хоча й були засновані на виборних засадах, проте знаходились під помітним впливом адміністрації. Колишні кріпосні селяни щодо суду були абсолютно безправними й не користувалися навіть тими органами правосуддя, якими користувалися селяни, державні й удільні, через те, що єдиним органом правосуддя для них був поміщик зі своєю вотчинно-поліцейською владою. Єдиним середовищем, де за селянином зберігалась більш повна самостійність були сільські збори, де селяни усіх станів із самих давніх часів обговорювали й вирішували свої господарські справи та суперечки, і де спори закінчувалася у більшості випадків мировою угодою. Такий звичай наскільки сильно закарбувався у народному побуті, що навіть багато із колишніх поміщиків передавали спірні між селянами справи на вирішення таких Зборів [217].

Таке становище було характерне для селянської юстиції у період звільнення їх від кріпосної залежності. Після селянської реформи було прийнято ряд заходів, що впроваджувались до злиття усіх категорій селян в

одну загальну селянську групу, що, в свою чергу, зумовило потребу в організації спільного для усього селянського стану судового органу. Положення від 19 лютого 1861 року [142] покликане розв'язувати цю проблему, передбачивши колишнім кріпосним селянам виборне управління, яке складалося із волосних і сільських зборів, волосного правління, на чолі якого знаходився волосний старшина, та волосного селянського суду [135]. Збори складалася із виборних домогосподарств і вирішували переважно господарські питання, питання побуту громади, обирали посадових осіб селянського управління. Волосні збори обирали волосних суддів. Волосний старшина й сільський староста мали право віддавати осіб і їх підлеглих за маловажні проступки таким покаранням: направлення на громадські роботи до двох днів, або грошове стягнення сумою до одного рубля, або арешт не більше як на 2 дні [217].

Стосовно волосного суду, то його члени обиралися щорічно на волосних зборах. Чисельність суду становила від чотирьох до дванадцяти суддів. Він мав право розглядати спори між селянами, окремі справи про незначні проступки. Потрібно відзначити, що рішення волосного суду були остаточними для усіх спорів між селянами обсягом до 100 рублів включно, справ щодо рухомого та нерухомого майна у межах селянського наділу, стосовно займу, купівлі, продажу й різного роду договірних зобов'язань, а також справи про компенсацію за збитки та втрати, нанесені селянському майну.

У випадку, якщо сума спору перевищувала 100 рублів, або ж питання стосувалося нерухомого майна, що придбане селянами у власність поза межами наділу, а також у випадку участі у спорі осіб інших станів, розгляд справи з ініціативи однієї зі сторін повинен бути перенесений до загальних судових місць. Крім того, остаточному рішення волосного суду належали усі без виключення, незалежно від суми позову, справи, що стосуються спорів між селянами та які розглядаються безпосередньо даним судом. Споры, де

крім селян беруть участь інші особи, можуть бути також, за бажанням сторін, передані для остаточного вирішення у волосному суді [217].

Потрібно відзначити, що належна фахова підготовка дала можливість Іллі Шрагу чітко визначити підсудність волосного суду. Зокрема він встановив, що волосний суд розглядає та виносить рішення про покарання стосовно селян, які належать до волості, за незначні проступки, коли вони скоєні в межах волості стосовно осіб, що належать до такого ж стану, і без участі осіб інших станів, а також, коли означені проступки не пов'язані з кримінальними злочинами, які підлягають розгляду загальними судовим місцями. Якщо у скоєнні проступку беруть участь селяни, що належать до іншої волості, то рішення про покарання винних виносить суд тієї волості, у якій цей проступок був вчинений. Особи інших станів, стосовно яких селяни вчинили проступки, можуть, за бажанням, відстоювати власні інтереси у волосному суді або в загальних судових установах [217].

За вчинення проступків, підпорядкованих волосному суду, суд міг накласти покарання у вигляді громадських робіт до шести днів або грошового штрафу до трьох рублів чи арешту до семи днів. В окремих випадках він міг встановити покарання різками до 20 ударів. При цьому визначення міри покарання за кожен вид проступку надається на розгляд безпосередньо суду. Норми положення передбачають, що волосні суди, як і волосні старшини та сільські старости, при обранні міри покарання, повинні враховувати правила, установлені для судового розгляду справ державних селян. При цьому встановлено перелік осіб, яким волосний суд не може обирати міру покарання шляхом тілесних покарань. До них належать селяни віком від 60 років, посадові особи, та особи, які зразково виконували доручені обов'язки, селяни, які закінчили курси в повітових училищах, землеробських чи рівнозначних з ними, або вищих навчальних закладів [142].

До розгляду справи волосний суд приступав у таких випадках: 1) на підставі скарги потерпілого або його батьків, якщо особа не досягла повноліття, 2) на вимогу волосного старшини чи його помічника або

сільського старости, 3) згідно з відомостями того, хто був свідком проступку, якщо потерпілий не в змозі подавати скаргу власноруч [217].

Досліджуючи ключові питання судочинства волосного суду Ілля Шраг зауважив, що волосний старшина й староста не повинні втручатися у провадження волосного суду і не мають права бути присутніми при розгляді справ. При цьому усі справи у волосному суді повинні розглядатися усно, а суд вправі особисто проводити дізнання, здійснювати огляд місця події та аналізувати надані докази, мати право робити це за відповідною ініціативою сторін. Вироки волосного суду стосовно спорів і проступків приводяться у виконання сільськими старостами або помічниками волосного старшини під контролем старшини та їх безпосередньою відповідальністю. Характерно, що рішення такого суду було остаточним, а порядок апеляції на його рішення був затверджений тільки 1866 року. До того часу рішення волосного суду, які не відповідали букві закону, могли бути скасовані з'їздами мирових посередників на підставі прохання поданого зацікавленими у справі особами. Крім того, мировому посереднику надано право, у тих випадках коли в справі з розгляду проступків волосний суд суттєво перевищив власну компетенцію, клопотати перед мировим з'їздом про скасування вироку навіть без відповідного прохання про те особи, стосовно якої винесено вирок. Для такого прохання було встановлено термін 1 місяць. Початком терміну вважався день винесення відповідного судового рішення. У випадку визнання з'їздом порушення при винесенні волосним судом відповідного вироку, він постановляє суду винести нове рішення.

При визначенні покарань за вчинення незначних проступків волосний суд мав керуватися відповідними правилами, які встановлені в селянському судовому статуті для державних селян. В окремих випадках суди керувалися селянсько-судовим статутом, проте його норми були явно застарілими [217].

Цей статут був наповнений дрібними деталями з визначення проступків та встановлених за їх учинення покарань. При такій деталізації, як вважав Ілля Шраг, цей статут може значною мірою звужувати народний

світогляд стосовно суду. Передбачаючи чимало концептуальних положень, він водночас не давав можливості розвитку звичаєвого права і не відводив жодного місця застосуванню народних звичаїв. Саме тому його використання не було обов'язковим у процесі функціонування волосних судів.

Зазначимо, що, крім волосного суду, положеннями від 19 лютого передбачалась діяльність третейського суду, до якого селяни могли звертатися замість розгляду справи у волосному суді [142]. При цьому необхідна була згода обох сторін. Розглядалися усі справи без обмеження суми збитків. Рішення суду мало оголошуватися відразу сторонам з подальшим занесенням його до відповідної книги, що знаходилась при волосному управлінні. Після такого внесення, рішення вважалося остаточним і таким, що вступило в законну силу. Скарги на такі рішення не розглядалися [142].

Крім селянських судів, зазначених у положенні, реальність селянського побуту виробила потребу у створенні ще одного виду суду – суду старців. Такий суд міцно проявився у народному житті та мав у деяких місцевостях таке важливе значення, що замінив собою суд сільських зборів у справах, що належали до його компетенції, а у деяких справах він існував поряд із ним. Не дивлячись на те, що положення ніде не згадувало про старців, такий суд, що існував задовго до прийняття документа, активно застосовувався поруч з іншими судами, про що неодноразово зазначала комісія, яка досліджувала волосні суди. Характерно, що існування таких судів базувалося виключно на звичаях, а при розгляді справ саме звичаї лежали в основі їх вирішення. У багатьох місцевостях селяни перед тим як звертатися до волосного правосуддя з усіх справ, що виникали між ними, ішли на суд старців, і тільки у випадку незадоволення їхнім рішенням, зверталися до волосного суду.

Аналізуючи значення місцевих судів, Ілля Шраг наголошував, що важливість їх існування безперечна, оскільки багато справ закінчується миром навіть у волосному суді. Тому важливо, що можливість розгляду таких справ з'являється безпосередньо у колі осіб, де виник такий конфлікт.

Люди, які близько знали усі обставини справи, домашній побут сторін, найдрібніші деталі їхнього характеру, часто позбавляли селян необхідності звертатися до волосних судів і, таким чином, лишали їх надмірних клопотів та втрати часу для досягнення того ж результату, тобто мирного розв'язання питання на волосному суді. Крім того, значення вказаних місцевих судів важливо ще і в такому відношенні: якщо волосні суди, які більш формальні за своєю суттю, часто застосовують місцеві звичаї при вирішенні компетентних їм справ, а єдиним керівним началом при розгляді справ місцевими судами є звичай, то більш близьке знайомство з діяльністю сільських суддів може суттєво поглибити знання щодо народного правового світогляду, ніж дослідження діяльності волосних судових установ [217].

Досліджуючи особливості судового процесу, Ілля Шраг вдало простежив, що підставою для розгляду справи у волосних судах є повідомлення службових осіб і скарги приватних осіб. Повідомлення службових осіб стосувалися здебільшого питань про несплату податків, а також і кримінальні справи, які в окремих волостях порушувалися, крім скарги потерпілої особи, також на підставі заяви старшин і старост. Такі заяви найчастіше фігурували у справах про вбивство. Стосовно скарги приватних осіб, то у переважній більшості вона подавалася волосному старшині, який передавав її до волосного суду. У більшості випадків волосний старшина, отримавши скаргу, закликав до примирення сторін. І тільки у випадку, якщо досягнути цієї мети не вдається, він передавав справу до волосного суду [217].

Ілля Шраг зазначав, що скарги, які подавалися до судів бували двох видів: письмові та усні. Переважною більшістю були усні скарги що, ймовірно, пояснювалося низьким рівнем грамотності селянського населення. В окремих волостях письмові скарги подавалися тільки з найбільш важливих справ, в інших випадках – допускалися усні скарги. Такі скарги записувались старшиною або в спеціальну книгу, або на окремих аркушах, які у випадку примирення сторін ліквідовувались, в іншому випадку долучалися до справи.

Потрібно відзначити, що у більшості волостей такі скарги зовсім не фіксувалися, а старшина, вислухавши претензії заявника, відразу ж давав розпорядження про виклик свідків і відповідача по справі. Характерно, що у більшості волостей не було жодного порядку у фіксуванні подібних скарг. Тільки окремі із них мали спеціальні книги, де чітко зазначалися час і місце подання скарги, день для розгляду справи та імена свідків, яких необхідно викликати до суду [217]. У більшій частині волостей скарги повинні подаватися особисто постраждалими особами. Повірені до цієї справи не залучались. Іноді батьки, чоловіки й родичі у справах про образи могли подавати скарги від імені постраждалої особи без відповідного доручення. В інших випадках наявність доручення була обов'язковою.

Крім зазначених способів, початок провадження по справі можливий також з ініціативи самих суддів, що трапляється у випадку неявки на суд викликаних осіб, неналежної поведінки на самому суді, спричинення образи під час судового процесу або ж у випадку, коли у ході розгляду справи виявляється, що позивач сам винен в якомусь проступку. У всіх вказаних випадках судді навіть без подання скарги з цієї б то не було сторони, піддають винних покаранню. Виклик до суду сторін та свідків у більшості волостей лягав обов'язком на волосного старшину [142]. Такий виклик зазвичай здійснювався письмовим способом через сільських старост, сотських і десятських. Іноді практикувався виклик до суду спеціальними повістками. За неявку до суду вони могли бути оштрафовані штрафом у розмірі до одного рубля або арештом від одного до трьох днів. Траплялись випадки й тілесних покарань за неявку до суду [217].

У засіданнях волосного суду як правило брали участь не менше трьох суддів. У випадку відводу судді їхні місця заміщалися кандидатами або запасними суддями. Причинами відводу судді могли бути родинні зв'язки стосовно однієї зі сторін, доказ його зацікавленості у вирішенні справи, особиста дружба з учасниками процесу, конфлікти з учасниками процесу. Про відвід судді зазвичай заявляли волосному старшині, який у випадку

належного обґрунтування такої причини усуває суддю від розгляду справи. У деяких волостях відвід судді здійснюється безпосередньо старшиною без відповідної заяви від сторони процесу.

Ілля Шраг ґрунтовно простежив безпосередньо процес розгляду справи у волосному суді. Зазвичай такий порядок відбувається наступним чином: судді перш за все з'ясовують у позивача у чому суть його скарги, а потім у відповідача, що він може пояснити у відповідь на подану скаргу. Така словесна аргументація сторін була довготривалим процесом, кінцеву мету якого судді вбачали у примиренні сторін [218]. Якщо сторони досягли згоди у цьому питанні, то суддівський писар оформляв мирову угоду, яка відразу ж підписувалася сторонами. Якщо сторони не погоджувались на мирову угоду, тоді суд брався до розгляду доказів. Допит свідків проводився здебільшого за присутності сторін, а свідки допитувались поодиночі. У справах, де викикала потреба провести місцеве дізнання, огляд або освідування, залучалися старости. При цьому письмові акти складалися доволі рідко, а необхідні свідчення подавалися усно. Іноді суд самостійно здійснював місцеве дізнання з метою перевірки свідчень сторін [142].

Після вивчення доказової бази наступала постановка рішення, судді не переходили до дорадчої кімнати, а приймали рішення безпосередньо там, де проводилось судове засідання. У таких нарадах зазвичай брали участь також волосний писар, часто і волосний старшина, які наводили характерні для справи закони та мали право дорадчого органу при винесенні суддями остаточного рішення. Прийняте рішення офіційно доводилось до відома учасникам процесу.

Присяга свідків на волосних судах як правило не використовувалася, однак перед даванням свідчень суддя офіційно попереджував їх про відповідальність за надання неправдивих відомостей. Проте не усі свідки мали право свідчити у суді. Відвід свідків застосовувався у випадку встановлення родинних зв'язків з однією зі сторін, наявності дружніх або неприязних відносин. Ініціатива щодо відводу свідків походила від суддів,

які ретельно досліджували обставини справи й, у випадку виявлення таких порушень, відсторонювали свідків від надання свідчень. Іноді сторони конфлікту про такі рішення не повідомлялися. Серед доказів, що застосовувались у процесі розгляду справи, покази свідків мали переважне значення стосовно інших доказів. Вони активно долучалися до розгляду як цивільних, так і кримінальних справ, слугували доказом повернення боргу і виконання будь-якого виду договірних зобов'язань.

У деяких волостях у процесі судового розгляду важливе місце займали письмові документи. Для того, щоб документи мали доказову силу, потрібно щоб вони були підписані безпосередньо тією особою, яка їх видала, а у ряді волостей вимагалось їх офіційне засвідчення у волосному управлінні. Зазначимо, що письмові документи, які підписані умовними позначками, часто взагалі не визнавалися як доказ, хоча часто для встановлення їх правдивості залучалися необхідні свідки. Розписки, що видавалися замість неграмотних осіб іншими особами, мали силу доказів тільки у тому випадку якщо особа, що їх видала не заперечувала наявності боргу, і якщо правдивість підпису не підлягала сумніву.

Крім показів свідків та письмових документів, суд з метою комплексного дослідження справи іноді застосовував огляд на місці та освідування. У випадку відсутності свідків, до збору даних серед осіб, які теоретично могли мати інформацію по справі, такі огляди проводились зазвичай не самими суддями, а старостою із понятими. Зазначимо, що з цього приводу селяни неодноразово висловлювали невдоволення. Якщо покази свідків були різними, то суд для встановлення обставин справи ще раз допитував їх на очних ставках. Якщо покази свідків не вносять ясність у суть справи, суд ініціює збір інформації серед сусідів та інших осіб, які теоретично мали інформацію щодо обставин справи. Рішення по справі у більшості випадків приймалися одноголосно. Проте, якщо єдності з цього питання не було, то воно затверджувалося більшістю голосів, причому думка судді за його бажанням записувалась в окрему книгу.

Ілля Шраг детально зупинився на впливі волосних старшин і писарів на процес здійснення судочинства. За свідченням селян, судді часто зверталися за порадою до старшини. У ряді волостей старшиною затверджувалися рішення суду, тільки після такого затвердження воно могло бути передано до виконання [218].

Отже, дослідник встановив, що у процесі розгляду справи та винесенні рішень волосний, старшина і писар займають доволі важливе місце. У деяких випадках старшина присвоює собі право касаційної інстанції. У випадку незадоволення винесеним рішенням, він мав право постановити винести інше рішення. При цьому значення старшини для процесу розгляду справи доволі своєрідне, оскільки закон не тільки не надає волосним, старшинам права участі в суді, але й чітко забороняє їм втручатися у процес судочинства та навіть бути присутнім при розгляді справи. Таким чином спостерігається самовільна ініціатива старшин щодо впливу на судовий процес, що досягається ними завдяки адміністративному впливу та становищу, яке вони займають у волості й підневільним становищем стосовно них суддівського корпусу. Особливе місце у процесі судочинства займали також писарі. У процесі винесення рішень та їх фіксації до писарів часто зверталися з приводу відповідності тих чи інших дій з буквою закону.

Висновки до розділу 3

Державотворча діяльність Іллі Шрага в I Державній Думі Російської імперії сприяла актуалізації українського питання на якісно новому рівні. Завдяки парламентській трибуні, питання захисту прав та інтересів українського народу набуло публічності та широкого розповсюдження серед відомих правників та суспільно-політичних діячів того часу.

У стінах парламенту діяч серед насущних питань та проблем українського суспільства виокремив земельне питання. На його переконання, аграрне питання потребувало негайного вирішення, оскільки відповідало

потребам часу. Розглядаючи аграрний законопроект, він пропонував передати ініціативу його вирішення до компетенції місцевих земств на загальноприйнятих демократичних засадах. Проте зазначені пропозиції не відповідали інтересам тодішньої влади, і тому їх реальне втілення зустрічало чималі труднощі.

Активна думська діяльність дала можливість І. Шрагу публічно виступити проти антисемітизму, вважаючи його нищівною силою в руках офіційної влади. Особливо гостро він реагував на єврейські погроми, які на той час в Україні набули масового явища. На основі вивчення даного питання, на прикладі ряду населених пунктів Російської імперії, вину за такі дії він покладав на центральних керівників через те, що в їхніх діях чітко простежувалось потурання щодо вчинення погромів. Ефективне розв'язання даного питання він вбачав тільки за умови, коли місцеве управління буде передано у місцеві руки.

Депутатська діяльність І. Шрага будувалась на ідеї автономії України, про що політик неодноразово заявляв у своїх публічних виступах. Задля досягнення цієї мети він ініціював створення парламентської фракції автономістів, що сприяло об'єднанню широкого спектру політичної еліти, яка сповідувала ідею автономії. Спільна робота депутатів з питання розробки основоположних засад української автономії дала можливість поживити його вирішення саме в практичній площині, що надалі було розвинуто представниками українського суспільно-політичного руху в наступні роки.

Відстоюючи ідеї української автономії та національної самоідентичності, І. Шраг чітко усвідомлював, що єдність української нації та її розвиток визначається комплексом якісних здобутків у культурній, науковій, соціальній та інших сферах суспільно-політичного життя. У зв'язку з цим окреме місце у творчій спадщині вченого зайняли його погляди на особливості правового статусу української мови як системоутворюючого елементу належного розвитку української державності.

Ще в період становлення світоглядних орієнтирів І. Шрага захист рідної мови став важливою справою діяча, особливо у ході його діяльності в українознавчих гуртках та активній участі в українському культурному суспільно-політичному русі. Його адвокатський фах дав можливість забезпечити належний захист прав рідної мови та можливість поставити дане питання на відповідну законодавчу основу. Свою мовозахисну діяльність адвокат розглядав у контексті всього українського національно-визвольного руху.

Грунтовно І. Шраг розглянув перспективи використання української мови у судових інстанціях. Він часто звертався до необхідності застосування рідної мови під час ведення судових процесів. Діяч аргументовано проголошував ідею необхідності забезпечення права будь-якого народу що населяли Російську імперію на використання рідної мови у державних установах у межах свого етнографічного району.

Аналізуючи принципи функціонування судових установ у Російській імперії, І. Шраг відзначав велику роль тих суспільно-політичних і правових чинників, що суттєво впливали, а часто й визначали принципи діяльності судових установ. Зокрема він детально проаналізував вплив Судової реформи 1864 року на заснування судових установ, розглядаючи її як ключовий елемент трансформації системи судочинства Російської імперії середини ХІХ ст. На його переконання, актуальність судових перетворень чітко простежувалась в умовах суспільно-політичного життя, оскільки чинна система правосуддя не відповідала особливостям тогочасного життя. Судову реформу 1864 року дослідник вважав найбільш завершеною й найбільш послідовною серед проголошених царатом реформ. Потреба в ній назріла давно, до того ж стара судова система з її становим принципом здійснення правосуддя прийшла в суперечність з реальністю життя. Про недосконалість тогочасної судової системи засвідчують численні джерела. Саме тут панувало свавілля і судові помилки, бюрократизм і судова тяганина, застосування силових прийомів, тортур і шантажу.

Детальне вивчення даного питання дало можливість досліднику простежити потужний вплив адміністрації на судову сферу, процеси нівелювання мирових суддів з подальшою заборonoю їх обрання та запровадження «станових представників», серед яких він виділяв дворянських маршалів, міських голів і волосних старшин, де судочинство здійснювалось за становим принципом.

Розкриваючи становище судових діячів у їх стосунках з губернською владою, дослідник регулярно наголошував на безкарності місцевої адміністрації. І. Шраг простежив численні факти зловживання владою на місцях та абсолютну інертність органів юстиції, вважаючи це типовим елементом загальноімперської політики стосовно місцевої адміністрації.

Концептуальні основи функціонування судових установ на території Російської імперії дослідник неодноразово досліджував у своїх працях. Наукові твердження і висновки І. Шрага дозволили суттєво збагатити юридичну науку. Особливо цінними вони стали у процесі комплексного дослідження питань щодо особливостей функціонування судової системи в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть.

ВИСНОВКИ

Здійснений комплексний науковий аналіз державно-правових поглядів Іллі Шрага на основі проведеного історіографічного дослідження й наявної джерельної бази дозволяє сформулювати деякі висновки, пропозиції та рекомендації.

Державно-правові погляди Іллі Шрага досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження. Наявна література містить лише опосередковані твердження та інформацію, яка переважно розкриває окремі аспекти зазначеної проблематики, що пов'язані основним чином з його політичною та громадсько-культурною діяльністю. Окремі дослідження творчості діяча з'являються ще за його життя і побудовані в основному на працях сучасників, що були безпосередніми свідками його життєдіяльності.

У радянський період дане питання фундаментально не розроблялося. Через певні історичні, політичні умови українська правова практика минулого і правова думка тривалий час були під забороною [87, с. 63]. Наявний масив публікацій загалом висвітлював його в контексті загальноісторичних процесів. Поряд з цим з'являється ряд розробок серед діаспорних вчених, де постать І. Шрага відображена основним чином крізь призму суспільно-політичних процесів на українських землях в кінці XIX – на початку XX ст.

Тільки в сучасний період з'явилась можливість для об'єктивного і неупередженого висвітлення на широкій джерельній базі із залученням різнопланового історіографічного матеріалу творчої спадщини Іллі Шрага. Наявні сучасні праці розглядають це питання з урахуванням всього комплексу суспільно-політичних, економічних, культурних та інших факторів. Водночас комплексне висвітлення державно-правових поглядів Іллі Шрага ще потребує окремого дослідження.

Залучення широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел дало можливість більш глибоко проаналізувати державно-правові погляди

І. Шрага. Джерельна база характеризується обсягом і різноманітністю. Її основу складають законодавчі та інші нормативні акти, документація діловодства, періодична преса, документи особистого походження (щоденники, листи, офіційні виступи, спогади). Їх детальний аналіз дозволяє простежити питання особливостей становлення світоглядних орієнтирів І. Шрага та утвердження державно-правових поглядів у руслі суспільно-політичних процесів на українських землях в кінці XIX – на початку XX ст., детально встановити його роль і значення в українському державо - і правотворенні.

Важливим фактором формування державно-правових поглядів І. Шрага стала його участь у громадсько-політичному житті українського суспільства. Діяч плідно працював на ниві просвітництва, заснування фахових та культурно-освітніх громадських організацій, чим надавав суттєвого імпульсу суспільно-політичним перетворенням у різні часові проміжки розвитку українського суспільства. У процесі своєї діяльності він неодноразово був рупором українського населення щодо відстоювання ідей власної автономії та національної самоідентичності. Маючи належну фахову підготовку, він чітко усвідомлював, що єдність української нації та її розвиток визначається комплексом якісних здобутків у культурній, науковій, соціальній та інших сферах суспільно-політичного життя, що формує належний розвиток української державності.

Активна участь у громадсько-політичному та культурно-освітньому житті українського суспільства сприяла діяльності І. Шрага на ниві заснування та забезпечення діяльності культурно-освітніх та громадських товариств і організацій. Він організовував гідний юридичний супровід їх діяльності, починаючи від створення статутних документів і аж до відстоювання їх інтересів у судових інстанціях.

Становлення державно-правових поглядів Іллі Шрага супроводжувалось становленням його як науковця у сфері права, результатом чого став успішний захист його докторської дисертації.

Наявність докторського ступеня була необхідним атрибутом для тогочасної адвокатської спільноти, котра, крім активної практичної діяльності, чимало уваги приділяла виданню наукових праць у фахових збірниках, участі у наукових конференціях та різнопланових заходах і дискусіях.

І. Шраг закликав до відновлення діяльності та реорганізації на демократичних засадах таких органів місцевого самоврядування, як земство та міська дума. У своїх публічних виступах він неодноразово відзначав важливість нових змін у суспільно-демократичному житті та наголосив, що діяльність Установчих зборів та проголошення демократичної республіки має забезпечити усім народам Російської імперії належне задоволення власних національних потреб. У зв'язку з цим український народ мав стати рівноправним серед інших народів.

Парламентська діяльність І. Шрага дала можливість підняти на широкий загальний актуальні питання щодо зловживання владою зі сторони місцевих чиновників стосовно українського населення, виступи проти яких він вважав закономірним явищем проти такої політики, а тому закликав публічно не засуджувати за такі дії. У зв'язку з цим він аргументував право народу на боротьбу, особливо тих категорій, які вважалися політичними злочинцями.

Бувши депутатом, І. Шраг отримав можливість з парламентської трибуни порушити актуальні для українського народу питання. З цією метою він ініціював створення української парламентської фракції, до якої депутати входили на основі захисту принципів автономії й широкого національного самовизначення. За своєю суттю фракція являла собою не окрему політичну силу, що об'єдналася на основі широкої програми й охоплювала важливі політичні, економічні та соціальні питання, а мала вигляд окремого утворення, де багато із її членів залишалися членами інших політичних партій, які на той час були представлені у Державній Думі. Такий якісний досвід ведення партійної та парламентської діяльності був ефективно

використаний у ході його подальшої депутатської діяльності на ниві відстоювання прав та інтересів українського населення.

Окреме місце в його парламентській діяльності зайняли мовне, освітнє, аграрне питання, проблема єврейських погромів тощо. Активна державницька позиція І. Шрага сприяла тому, що він разом з однодумцями з української парламентської громади поставив на порядок денний у стінах Державної Думи питання про прийняття Декларації про автономію України.

Важливий внесок І. Шрага у розв'язанні аграрного питання. Перша Державна Дума проголосила курс на наділення селян землею. Становище в аграрному секторі та офіційна політика самодержавства вважали за необхідне наділити селян землею шляхом примусового відчуження. Бувши неухильним автономістом, І. Шраг пропонував, щоб земельне питання вирішувалося не в централізованому порядку, а на місцях, з урахуванням інтересів українського селянства. Після примусового відчуження приватновласницьких земель він пропонував напрацювати законопроект про аграрні комітети з розподілу землі та поступово перейти до розгляду питання про створення обласних і національно-територіальних представницьких органів. Водночас реформування земельних взаємин він пов'язував з необхідністю реформування місцевого управління.

І. Шраг активно займався проблемою єврейських погромів та жорстоких придушень селянських виступів. На засіданнях Державної Думи він неодноразово публічно порушував зазначене питання, розкриваючи першопричини та характер цього явища. Відповідальність за погроми політик покладав на місцеву адміністрацію, яка своїми діями не тільки не протидіяла їм, але й часто підбурювала на такі процеси.

Велика заслуга І. Шрага у справі захисту прав української мови. Закликаючи до використання української мови у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства, Ілля Шраг звертався до населення стосовно активної підтримки прав рідної мови. Мовне питання він пропонував розглядати як вкрай важливу національну справу і систематично

актуалізовувати його серед усіх верств населення шляхом постійних публічних дискусій. Діяч вважав, що ефективно мовне питання можна вирішити тільки комплексно: на загальнодержавному рівні, у колах земських і міських урядів, у середовищі свідомого місцевого населення.

Аргументуючи власну позицію, І. Шраг звернув увагу на історичний досвід використання української мови на території України ще з давніх часів, зокрема запровадження народних шкіл при церквах, а також період Гетьманщини, де українська мова активно застосовувалась у навчанні. На підставі цього він ініціював звернутися до уряду для отримання відповідного дозволу щодо викладання українською мовою у школах, щоб було дозволено видання українських підручників, народних читанок, а також можливості наповнення українськими книжками шкільного бібліотечного фонду.

Як науковець Ілля Шраг глибоко вивчав проблеми злочину та покарання, а як практикуючий адвокат він постійно зіштовхувався з ними. Бувши людиною ліберально-демократичних поглядів, він, природньо, був прибічником концепту виправного покарання, який у XIX столітті вже утвердився у передових країнах Європи. Водночас, у Російській імперії «тюремна реформа», як і майже всі інші перетворення, носила половинчастий, незавершений характер. Символічно, що І. Шрагу довелося, на додаток до його історико-теоретичних пізнань та зовнішніх спостережень у пенітенціарній сфері, безпосередньо на собі спробувати російські «реалії», коли він у 1906 році, після підписання знаменитої протестної Виборзької відозви, разом з багатьма іншими членами І Державної думи мусів відбувати тримісячний термін тюремного ув'язнення.

Аналізуючи судові трансформації в Російській імперії, Ілля Шраг відобразив їх унікальність у законодавчій практиці держави. У цьому контексті він відзначав Судову реформу 1864 р., котра запровадила новітні підходи до організації судочинства, сприяла закріпленню основи рівного і незалежного суду, наскільки це було можливим за тогочасного політичного режиму Російської імперії. При цьому дослідник відмітив широку участь

народу у судових справах шляхом залучення його через присяжних засідателів і обраних громадами мирових суддів.

Ілля Шраг ґрунтовно дослідив базові основи, на яких функціонував новий суд. Він відзначав, що принципи гласності, змагальності, права на захист, презумпції невинуватості, які проголошувались у зв'язку з судовою реформою були дієвими основами судоустрою і судочинства. Окремо дослідник виділив новий суд, який мав всестановий характер. Фактично новий суд мав надати підданам, незалежно від їх станової приналежності, відповідні гарантії неупередженого і справедливого вирішення справи.

Водночас він зауважив, що, враховуючи особливості устрою Російської імперії, реформа судочинства загалом не відповідала основам імперського самодержавства та суттєво похитнула їх. Це стало причиною того, що поступово ключові основи судочинства, які діяли на основі Судових статутів від 20 листопада 1864 року, підлягали перегляду. Особливо чітко ці процеси пожвавились з приходом до влади Олександра III. Судова система підлягала негайній трансформації й фактично була повернена у русло дореформеного періоду.

Можемо стверджувати, що у державно-правових поглядах Іллі Шрага яскраво простежується ідея політичного й національного визволення, створення незалежної соборної української держави. Досягнення цієї мети в умовах самодержавного режиму з його абсолютистською владою викликало неабиякі труднощі. Проте навіть у тих умовах, коли чиновницький та управлінський апарат призначався самодержавством і у своїй діяльності чітко відстоював загальноімперські ідеї, українське питання все ж вдалося поставити на широкий загаль. У межах всієї Російської імперії публічно заявлено право українського народу на розбудову власної державності, на захист своїх прав і свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулін Р. С. Контрреформування судової реформи 1864 р.: хронологія посилення судового управління. URL: <https://www.academia.edu/34670872> (дата звернення 28.09.2021).
2. Адвокат Ілля Шраг – відомий і незнаний. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 6(34). С. 62-64.
3. Андрійчук Т. Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко*. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 83-93.
4. Андрусяк Т. Г. Адвокати та їх роль у розвитку української правової думки. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 14-18.
5. Баран А. В. Євген Олесницький – посол Галицького Сейму та Австрійського Парламенту: ретроспективний погляд на деякі сторінки життя та діяльності. *Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспективи, сучасні проблеми та наукове прогнозування: матеріали II Всеукраїнського круглого столу*. Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 122-126.
6. Биков О. М. Державотворчі орієнтири Іллі Шрага (крізь призму депутатської діяльності в I Державній думі Російської імперії). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 63. С. 8-11.
7. Биков О. М. Ілля Шраг і товариство «Просвіта» у Чернігові. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 837-839.
8. Биков О. М., Самань В. В. Державотворча діяльність Іллі Шрага у світлі революційних подій 1917 року. *Legal Bulletin: зб. наук. праць*. 2023. № 3(9). С. 77-83.

9. Биков О.М. Забезпечення прав національних меншин у період УНР: історичний досвід та сучасні перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 3. С. 93-97.
10. Білоусенко О. Український парламентський клуб. *Український вісник*. 1906. № 1. С. 68-69.
11. Богданов О. В. Участь українських ліберальних політичних партій у діяльності Державної Думи як початок українського парламентаризму. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 1. С. 3-7.
12. Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. 126 с.
13. Бутко С. П'яті шрагівські читання у Чернігові. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 201-202.
14. В суді. Справа І. Шрага. *Рада*. Київ, 1910. № 181. 12 серпня. С. 3.
15. Василик І. Адвокати, які працювали з Михайлом Грушевським у Центральній Раді - перші українські парламентарі. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/advokaty-yaki-pratsyuvaly-z-myhajlom-grushevskym-u-tsentralnij-radi-pershi-ukrayinski-parlamentari/> (дата звернення 28.04.2022).
16. Ващенко А. В. Судові повноваження земських начальників та засоби їх реалізації (на матеріалах Чернігівської губернії). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2012. Вип. 5. С. 267-271.
17. Ващенко А., Обушний О. Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 43-51.
18. Верстюк В. Ф. Всеукраїнський національний конгрес в контексті періоду становлення Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 4-22.

19. Виборгська відозва. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vyborzka_aktiia (дата звернення 12.09.2021).

20. Гвоздй В. А. Адвокатура України: історія та сучасність, досвід і перспективи. *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 5-9.

21. Гейда О. Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 100-104.

22. Гессен В. М. Про судову владу. URL: <https://www.prilib.ru/item/372565> (дата звернення 22.09.2021).

23. Гирич І. Сергій Єфремов: Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 199-207.

24. Гончарова Н. О. Гуртківська діяльність учнівської молоді в Україні наприкінці XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2010. Вип. 18. С. 71-74.

25. Гоцуляк Ю. В. Історико-національні основи правового буття у вченні Ф. К. фон Савіньї. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 16-22.

26. Гоцуляк Ю. В., Михайліна Т. В. Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 5-12.

27. Гоцуляк Ю. В. Норма та повинність як основи правого буття у вченні Ганса Кельзена. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 73. С. 50-56.

28. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Правова думка кінця XIX – початку XX століть про фактори злочинності. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 1(18). С. 5-13.

29. Гриневич М. В. Ілля Шраг у контексті сучасних досліджень регіональної історії. *Права та обов'язки людини і громадянина в Україні: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Ніжин, 21 листопада 2014 р.) / уклад. О. С. Дудченко. Частина II. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 20-22.

30. Грушевський М. Національне питання і автономія. *Український вісник*. 1906. № 1. С. 8-17.

31. Грушевський М. Рух політичної та громадської української думки в XIX столітті. *Український вісник*. 1906. № 9 (16 липня). С. 633-644.

32. Грушевський М. С. Дума і національне питання: [Із збірника статей «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 - 1906 років»]. *Михайло Грушевський. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 359-363.

33. Грушевський М. С. Чернігів: [Стаття з газети «Село» від 24 червня 1910 р. *Михайло Грушевський. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2005. Т. 3. С. 351-352.

34. Даниленко С. Українська інтелігенція в Русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 119-130.

35. Демуз І. Діаспорна література про українське питання в Російській імперії на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 419-426.

36. Демченко Т. Батько Шраг: монографія. Чернігів : Десн. правда, 2008. 264 с.

37. Демченко Т. Вибір шляху: українська доля Іллі Шрага. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 3-9.

38. Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 8-17.

39. Демченко Т. Документи Чернігівської міської думи як джерело до вивчення революції 1905-1907 рр. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 68-85.

40. Демченко Т. Ілля Шраг в обороні Миколи Костомарова: сторінками забутої публіцистики. *Літературний Чернігів*. 2017. №3 (79). С. 174-182.

41. Демченко Т. Матеріали особового фонду Іллі Шрага в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського як джерело вивчення культурної спадщини України. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 14. С. 114-121.

42. Демченко Т. П. Земський збірник Чернігівської губернії. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL.: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_sbornik_Chernig_gub (дата звернення: 25.05.2022).

43. Демченко Т. П., Капітова С. С. І. Шраг про М. Костомарова. *Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції*: матеріали наук.-метод. семінару / відп. ред. та уклад. В. М. Половець; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, каф. українознав. та політології. Чернігів, 2003. Вип.4. С. 108-114.

44. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – славний український діяч. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 95-103.

45. Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 62-70.

46. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело.

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. Чернігів, 2002. Вип. 3. С. 115-117.

47. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Ілля Шраг і українське відродження. *Старожитності*. 1993. № 7-8. С. 9.

48. Демченко Т., Іваницька С. Листи Михайла Могилянського до Шрага: фрагмент епістолярного діалогу (1908–1916 роки). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 71-88.

49. Демченко Т., Іваницька С. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й. *Пам'ятки: Археограф. щорічник*. 2012. Т. 13. С. 98-125.

50. Демченко Т., Москаленко М. Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський у чернігівському інтер'єрі. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 72-83.

51. Деревскова В. М. Проблеми реалізації судової реформи 1864 р. і питання типології судової системи Російської імперії. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-realizatsii-sudebnoy-reformy-1864-g-i-voprosy-tipologii-sudebnoy-sistemy-rossiyskoy-imperii> (дата звернення 22.09.2021).

52. Державна дума, скликання перше, 1906, сесія перша. Вказівник до стенографічних звітів: засідання 1-38 (27 квітня – 4 червня 1906 р.). URL: <https://www.prilib.ru/item/372320> (дата звернення 22.09.2021).

53. Державна дума, скликання перше, 1906, сесія перша. Стенографічні звіти Т. 1: Засідання 1-18 (з 27 квітня по 30 травня). URL: <https://www.prilib.ru/item/372307> (дата звернення 22.09.2021).

54. Державна дума, скликання перше, 1906, сесія перша. Стенографічні звіти Т. 2: Засідання 19-38 (з 1 червня по 4 червня). URL: <https://www.prilib.ru/item/372310> (дата звернення 22.09.2021).

55. Державний архів Чернігівської області. Ф. 1081 «ШРАГ ІЛІЯ ЛЮДВИГОВИЧ (1847-1919) – адвокат і громадський діяч», 81 од. зб. (1883-1919).

56. Дерій О. О., Крижевський А. В. Організаційно-правові засади функціонування інституту адвокатури за доби української революції (1917-1921 РР.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Випуск 55. Том 1. С. 19-22.

57. Джаншиєв Г. А. Епоха великих реформ. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_020000000598/ (дата звернення 22.09.2021).

58. Дмитренко А. До історії створення Юридичного товариства при Київському університеті Святого Володимира. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2002. Ч. 8-9: У двох част. Част. 2. С. 378-382.

59. Доморослий В. Журнал «Український вісник» про діяльність Іллі Шрага у І Державній Думі Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2021. № 63. С. 99-105.

60. Дорошенко Д. Україна в 1906 році. *Київська старовина*. 1907. № 1. С. 1-29.

61. Дорошок Н. А. Земська статистика Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): джерельна база. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 62-65.

62. Дорська О. А. Роль Міністерства юстиції в підготовці і проведенні першого етапу Судової реформи 1864 р. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-ministerstva-yustitsii-v-podgotovke-i-provedenii-pervogo-etapa-sudebnoy-reformy-1864-g> (дата звернення 22.09.2021).

63. Дубінський В. А. Українські ліберали про аграрне питання в Україні на початку XX ст. (на матеріалах роботи в І та II Державних Думах).

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2003. Вип. 6. С. 40-44.

64. Еткіна І. Правові погляди селянства Чернігівщини за доби революції 1917-1921 рр. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 104-117.

65. Євген Чикаленко. Щоденник (1907-1917). Київ: Темпора, 2011. 480 с.

66. Земський збірник Чернігівської губернії: щомісячне видання. Чернігів, 1870-1916.

67. Зіневич Л. Мовозахисна діяльність Іллі Шрага. *Культура слова.* 2017. Вип. 86. С. 251-259.

68. І. Л. Шраг: документи і матеріали /Упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. 166 с.

69. Іваницька С. Г. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.). *Українська біографістика: Зб. наук. пр.* Київ, 2010. Вип. 7. С. 279-294.

70. Іваницька С. Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії поколінь». *Сіверянський літопис.* 2018. С. 259-272.

71. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905-1914 роках: імперський та регіональний виміри. *Сіверянський літопис.* 2011. № 6 (102). С. 108-124.

72. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії Народної свободи (жовтень 1905-лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. *Сіверянський літопис.* 2013. № 3. С. 45-60.

73. Іваницька С. Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. Вип.1. 128 с. *Сіверянський літопис.* 2011. № 5. С. 149-154.

74. Ілля Шраг: до 165-річчя від дня народження : бібліогр. список / укладач О. Куннова; ред., комп. верстка та дизайн Г. Сурніна; відп. за вип. Н. Власенко. Чернігів, 2012. 6 с.

75. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. № 11460-11464, 12605, 27989, 27990, 29950-29952, 30957-30975, 31134, 32406, 32407, 33839, 33842, 35311, 42191, 43401, 49049, 49892-49905.

76. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. III. № 8114, 10385, 10386, 40046-40082, 43915-43918, 44716, 53091-53099, 63932-63935, 67079, 67080, 68412-68415.

77. Ісаєв І. А. Судова реформа 1864 р.: цілі та протиріччя. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-reforma-1864-g-tseli-i-protivorechiya> (дата звернення 22.09.2021).

78. Ісаєнко О. Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 35-42.

79. Калюжний Р., Дорошенко Ю. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства. *Український правничий альманах*. Київ: 2002. С. 224-243.

80. Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). Київ, 2009. 64 с.

81. Катренко А., Катренко Я. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. 2009. Т. 10. С.16-57.

82. Кінзерська Т. В. Державницька позиція Іллі Шрага у І Державній думі Російської імперії. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 02 грудня 2021 р.). URL:

<https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/1025> (дата звернення: 26.06.2022).

83. Кінзерська Т. В. Захист прав української мови у державотворчій діяльності Іллі Шрага. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 грудня 2019 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2019. Ч. I. С. 23-25.

84. Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на проблему реформування аграрного законодавства Російської імперії (крізь призму депутатства в Першій Державній Думі). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Т. 1. С. 15-17.

85. Кінзерська Т. В. Правозахисна діяльність Іллі Шрага. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. № 35. С. 38-43.

86. Кінзерська Т. В. Становлення творчої особистості Іллі Шрага в контексті суспільно-політичних процесів в українських землях кінця XIX – початку XX ст. *Новітні тенденції сучасної юридичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4-5 грудня 2020 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 16-19.

87. Кінзерська Т. Становлення державно-правових поглядів Іллі Шрага. *Legea și viața*. 2019. Nr. 10/2 (334). P. 46-48.

88. Коваленко О. О. Земська діяльність Г.О. Милорадовича (друга половина XIX ст.). *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. 2018. Вип. 11. С. 204-206.

89. Комарова В. П., Дідич Т. О. Сучасна вітчизняна правова думка: стан та перспективи розвитку. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XVI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 14–15 черв. 2019 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 62-64.

90. Коні А. Ф. Вибрані праці і промови. URL: https://flexp.com.ua/data/blog_dwnl/Koni_A.F._Izbrannye_trudy_i_rechii.pdf (дата звернення: 22.09.2023).

91. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917-1920: навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 208 с.
92. Корнієвська О. В. Український вісник, тижневик (1906). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukraynskyj_Vestnyk_1906_z (дата звернення: 25.05.2022).
93. Корольова В. В. Вплив І. Шрага на утвердження національної самосвідомості українського народу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 610-612.
94. Корольова В. В. Міська реформа 1870 року в оцінці Іллі Шрага. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 63. С. 17-20.
95. Корольова В. В. Особливості функціонування земських установ у другій половині XIX ст. у поглядах Іллі Шрага (на прикладі Чернігівської губернії). *Legal Bulletin: зб. наук. праць*. 2023. №3(9). С. 84-89.
96. Корольова В.В. Генеза прав людини і громадянина на результати творчої діяльності. *Права людини – сучасні тенденції в контексті розвитку держави, права та економіки*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (04 грудня 2015 року) / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ: Університет «КРОК», 2015. С.139-143.
97. Котельницький Н. А. «Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. очима земського лібералізму Північної України: візія І.І. Петрункевича (1843–1928). *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 218-222.
98. Котельницький Н. А. Політика у галузі культури земських лібералів Північного Лівобережжя (60-80 рр. XIX ст.). *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 3-4. С. 100-107.
99. Котельницький Н. Епоха Великих реформ (1856-1874) у візії земського лібералізму північної України. *Scriptorium nostrum*. 2018. № 2 (11). С. 81-89.

100. Котельницький Н. Публіцистика І. Л. Шрага (1847-1919) як джерело з історії Земського ліберального руху на півночі лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.). *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Вип. 12. С. 53-68.

101. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3-7.

102. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. 19 с.

103. Кривобок О. Територіальні зв'язки як чинник формування партійно-політичної і адміністративної мережі на півночі Лівобережної України (початок XX ст.). *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* 2009. Вип. 3. С. 233-246.

104. Кузьменко Н. М. Ілля Шраг про рідну мову як засіб формування особистості українського громадянина. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 15. С. 200-206.

105. Курас Г., Демченко Т. Арнольд Марголін та Ілля Шраг: невідома сторінка українсько-єврейських взаємин. *Свобода (Нью-Джерсі)*. 2004. 5 листоп.

106. Курас Г., Демченко Т. Державотворча діяльність І. Шрага за доби української революції (1917-1918 рр.). *Літературний Чернігів*. 2003. № 1. С. 101-110.

107. Л. Ж. Що відбувається в Українській парламентській групі. *Український вісник*. 1906. № 7. С. 547-549.

108. Лащенко Р. Українське Правниче Товариство в Києві. *Правник*. Київ : Укр. Правн. Т-во в Києві. 1918. Ч. 1. С. 3-10.

109. Левченко І. К., Котляр О. А., Кухарук У. Р., Смержевська О. О. Поняття «соборності» та «рідної мови» у контексті українського національного відродження (на прикладі світоглядів Олександра Кониського та Іллі Шрага). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична*. 2018. Вип. XIV. С. 145-154.

110. Леонтович О. Однодумці. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 21-24.

111. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 1. С. 44-54.

112. Лист до громадян Чернігівської губернії. *Український вісник*. 1906. № 7. С. 544-546.

113. Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907-1917 рр.): Наукове видання / Упор., передмова, примітки Т. П. Демченко, С. Г. Іваницької. Чернігів: Просвіта, 2014. 144 с.

114. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наукове видання/ Упорядкування; передмова, примітки Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с.

115. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 3. 397 с.

116. Люблінський П. І. Суд і право особистості. URL: <https://www.prlib.ru/item/372566> (дата звернення: 22.09.2021).

117. Макієнко О. А. Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичний архів. Наукові студії*. Миколаїв, 2010. Вип. 5. С. 18-22.

118. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.

119. Малченко В. С. Загальний нарис руху цивільно-процесуального законодавства після 1864 року. URL: <https://www.prilib.ru/item/372566> (дата звернення: 22.09.2021).

120. Маніфест від 19 лютого 1861 року. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18610219.php> (дата звернення: 22.09.2021).

121. Манько М. О. Культурницький чинник формування української національної еліти в добу Центральної Ради 1917–1918 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 10. С. 247-252.

122. Медянець Н.С. Організація та діяльність органів адвокатури УНР в добу Центральної Ради. *Адвокатура: минуле та сучасність*: матер. VI Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 12 листопада 2016 р.) / за заг. ред. д.ю.н., доц. Г.О. Ульянової. Одеса : Фенікс, 2016. С. 192-193.

123. Милько В. І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I-II державних дум Російської імперії (1906-1907 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 19. С. 37-58.

124. Милько В. І. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917) / Відп. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2016. 396 с.

125. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній і міст у роботі I-IV Державних Дум Російської імперії (1906-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2012. 16 с.

126. Мінченко М. В. Адвокатура міста Чернігова 1885-1915 рр. *Правозахисний рух: історія та сучасність*: матеріали 9 Всеукр. студ. наук.-практ. конф. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/6757> (дата звернення: 15.06.2022).

127. Міське положення 1870 року. URL: <https://www.prilib.ru/item/406020> (дата звернення 22.09.2021).

128. Міське положення 1892 року. URL: <https://www.prilib.ru/item/329764> (дата звернення 22.09.2021).
129. На службі Феміди: видатні українські адвокати, правники та мислителі. URL: https://npu.edu.ua/images/podii_golovna/2021/11/UA_Pravnyky_Layout_1_3.pdf (дата звернення: 12.05.2022).
130. На Україні. *Український вісник*. 1906. № 7. С. 536-543.
131. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
132. Нікітін Ю. А. Реалізація міської реформи 1892 року в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях. URL: <https://docplayer.com/34809155-Realiziciya-gorodskoy-reformy-1892-goda-v-poltavskoy-harkovskoy-i-chernigovskoy-guberniyah-yu-a-nikitin.html> (дата звернення 16.06.2022).
133. Нікітін Ю. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 25-32.
134. Нітченко А. Чернігівський губернський виконавчий комітет: засади створення, структура та склад. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 57-60.
135. Огарьов М. П. Розбір нового кріпосного права, оприлюдненого 19 лютого 1861 року в положеннях про селян, що вийшли з кріпосної залежності. URL: http://az.lib.ru/o/ogarew_n_p/text_1861_razbor_novogo.shtml (дата звернення: 22.09.2021).
136. Оніщенко О. Штрихи до портрету доньки І. Шрага – Олени Чуднівської. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 18-20.
137. Петровська Ю. М. Джерела з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення (60-ті

рр. XIX – початок XX ст.). *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 334-338.

138. Пиріг Р. Формування гетьманського уряду: німецькі впливи. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 148-167.

139. Південні записки. Одеса. 1903-1905 рр.

140. Положення про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 р. URL: <http://museumreforms.ru/node/13687> (дата звернення 22.09.2023).

141. Положення про губернські та повітові земські установи від 12 червня 1890 р. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zemstva (дата звернення 22.09.2023).

142. Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності від 19 лютого 1861 р. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18610219polozh.php> (дата звернення 01.07.2021).

143. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. 976 с.

144. Промова І. Л. Шрага. Промови депутатів про погроми. *Український вісник*. 1906. № 8. С. 608-613.

145. Промова І. Шрага в Державній думі. *Український вісник*. 1906. № 7. С. 527-531.

146. Рада. Щоденна українська громадсько-політична, економічна і літературна газета. 1906-1914.

147. Радіо М. Діяльність І. Шрага в період проголошення І Універсалу Центральної Ради. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4880/1/Radio_2.pdf (дата звернення 16.06.2022).

148. Рахно О. О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності. *Шрагівські читання: зб. статей і матеріалів* / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 63-72.
149. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. 352 с.
150. Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 318-335.
151. Резолюція українських демократів з приводу белостоцького погрому. *Український вісник*. 1906. № 6. С. 391.
152. Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805-1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 241-248.
153. С. Є. Єфремов С. Персоналія. *Літературно-науковий вістник*. 1900. Т. X. Кн. 4. Цьвітень. С. 60.
154. Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 697-724.
155. Селянські суди Володимирської і Московської губерній. Шраг І. Передмова: О. Кістяківський. URL: <http://www.bibliard.ru/vcd-1128-1-1185/index.html> (дата звернення: 22.09.2021).
156. Скальський В. В. Адвокати – парламентарі Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). *Адвокатура України: історія та сучасність* : збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу: (на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького) (24 листопада 2015 р., м. Львів) /уклад. І. Б. Василик, І. С. Яковець. Київ : КВІЦ, 2015. С. 124-129.
157. Скальський В. В. Діяльність адвокатів в період Центральної Ради 1917-1918 рр. *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали

Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 89-93.

158. Скоморовський В. Б., Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Legal Bulletin*. 2022. № 3. Рр. 18-23.

159. Скрипник П. Прижиттєві вшанування М.С. Грушевського (до 1926 року). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. 2014. Вип. 19. С. 285-293.

160. Сніцарчук Л. «Правда». *Шевченківська енциклопедія*: Т.5: Пе-С : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 309-311.

161. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 3-8.

162. Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 25-34.

163. Створення Державної Думи. 20 лютого 1906 р. URL: http://hrono.ru/dokum/190_dok/19060220duma.php (дата звернення 17.06.2021).

164. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 502 с.

165. Тарасенко О. Спогади священика Матвія Полонського як джерело з історії Чернігівщини початку ХХ ст. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 93-100.

166. Терлюк І. Михайло Грушевський і законопроектна діяльність Першої Державної Думи Російської імперії щодо відстоювання національних прав українців. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*: матеріали Одинадцятої Всеукраїнської

наукової інтернет-конференції. Вип. 11. /Терлюк І.Я. (укладач); ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 35-38.

167. Тимошенко О. Діяльність ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України в період російської революції 1905-1907 рр. *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. № 32. С. 14-31.

168. Указ Урядуючому Сенату (Царське Село, 20 листопада 1864 р.). URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3300/> (дата звернення: 12.05.2021).

169. Українська держава в поглядах та діях засновників Української Народної Республіки. URL: <http://litopys.org.ua/salto/salt11.htm> (дата звернення: 12.05.2022).

170. Український вісник / За ред. М. Славінського і за безпосередньої участі проф. М. Грушевського, проф. Д. Овсянико-Куликовського і О. Русова. 21 травня 1906-7 вересня 1906.

171. Федьков О. М., Дубінський В. А. Українські ліберали про шляхи і засоби врегулювання аграрних відносин на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині. *Політологічні студії*. 2011. Вип. 2. С. 154-173.

172. Філонов Г., Черних В. Судова реформа Олександра II. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-reforma-aleksandra-ii> (дата звернення: 12.09.2021).

173. Фомська С. М. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 2-3. С. 185-192.

174. Фомська С. М. Порівняльна характеристика статутів Чернігівського товариства «Просвіта» 1906 і 1920 рр. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* 2013. Вип. 6. С. 420-423.

175. Француз А. Й. Питання соборності українських земель у поглядах Іллі Шрага. *Legal Bulletin: зб. наук. праць*. 2023. № 3(9). С. 17-21.

176. Француз А. Й. Ідея автономізму у поглядах Іллі Шрага. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 703-706.

177. Француз А. Й. Утвердження та забезпечення прав людини як визначальна детермінанта розвитку політичної системи України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2015. № 2. С.66-77.

178. Француз А. Й., Степаненко Н. В. Участь Іллі Шрага в українському громадсько-просвітницькому і політико-правовому русі на початку ХХ ст. *Legal Bulletin: зб. наук. праць*. 2023. №1(7). С. 12-17.

179. Француз-Яковець Т. А. Парламентаризм в Україні: традиції та виклики сучасності. *Наше право*. 2019. № 2. С. 5-10.

180. Хижняков В. М. Чернігівська старовина / підготов. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 352 с.

181. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235 (Грушевські – історики, лінгвісти), оп. 1, спр. 841.

182. Циганюк М. А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності І Державної думи: дис. ... канд. істор. (доктора філософії): 07.00.01. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 278 с.

183. Черниговець. Українське письменство і М. І. Костомарів (Відповідь М. П. Драгоманову). *Правда*. 1892 (Вересень). Т. ІХІV. Вип. ХLІІІ. С. 559-560.

184. Чернігівська земська газета. Чернігів, 1917-1918.

185. Чернігівська земська неділя: щотижневє видання Чернігівського губерньського земства. Чернігів, 1913-1916.

186. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал.: ф. 603. Од. зб. 4, 38, 52, 55, 131, 139, 140, 215, 216, 220, 234.

187. Чернігівський край. Чернігів, 1917-1918.

188. Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського. URL:
http://kotsubinsky.org/news/providna_zirka_ukrajinskogo_gromadskogo_rukhu_c

hernigova_kincja_khikh_pochatku_khkh_st_do_170_richchja_z_dnja_narodzhennja_illi_ljudvigovicha_shraga/2017-08-23-1006 (дата звернення: 22.06.2022).

189. Чернігівські губернські відомості. Чернігів, 1838-1918.

190. Чернігівській губернії – 210 років. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упор. Р.Б. Воробей, І.І. Гаврись, І.М. Рябчук. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 384 с.

191. Члени Державної думи: (портрети і біографії): перше скликання, 1906-1911 рр. URL: <https://www.prilib.ru/item/462847> (дата звернення: 22.09.2021).

192. Шандра В. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 46-60.

193. Шара Л. Діяльність Чернігівської думи за часів головування В. М. Хижнякова. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 51-62.

194. Шара Л. Особовий склад Чернігівської міської управи (1901-1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 34-43.

195. Шарпата Н. Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага. *Шрагівські читання*: зб. статей і матеріалів / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. Вип. 1. С. 4-8.

196. Шацька А. Про перебування делегації українських культурних діячів у Санкт-Петербурзі (з листа Олени Пчілки). *Слово і час*. 2016. № 5. С. 110-120.

197. Швидченко Т., Губський С. Українська революція та державотворення 1917–1921 рр.: становлення національної державності (партійно-організаційний спектр. *Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань)* / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник та інші. Київ, 2018. С. 5-116.

198. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історико-правовий аналіз джерел права Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). *Альманах права. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри*. 2018. Випуск 9. С. 91-95.

199. Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело. *Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів* / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів : Просвіта, 2012. С. 4-9.

200. Шевченко В. М., Демченко Т. П. На терені українства. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали*. Чернігів, 1997. С. 11-38.

201. Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині. *Сівер. літопис*. 1995. № 6. С. 3-7.

202. Шемет В. Українська парламентська фракція. *Український вісник*. 1906. № 2. С. 133-134.

203. Шраг І. Л. Автобіографія. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали*. Чернігів, 1997. С. 40-58.

204. Шраг І. Лист IV. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 82-89.

205. Шраг І. Лист V. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 89-94.

206. Шраг І. Лист VIII. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 104-115.

207. Шраг І. Лист VII (Про науку в школах народних українською мовою). *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 94-103.

208. Шраг І. Лист I. Дещо про Анастасьєва. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 59-65.

209. Шраг І. Лист II. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 65-71.

210. Шраг І. Лист III. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 71-82.

211. Шраг І. Лист IX. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали* / упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. С. 115-126.

212. Шраг І. Народна мова в школі і книзі. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskije-ocherki/armiya?id=12069> (дата звернення 22.09.2021).

213. Шраг І. Питання про народну мову в школі. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskije-ocherki/armiya?id=12069> (дата звернення 22.09.2021).

214. Шраг І. Про союз автономістів. *Український вісник*. 1906. № 1. С. 64-68.

215. Шраг І. Рідна мова в школах на Україні. *Чернігівська земська неділя*. 1916. № 42. 14 жовтня. С. 11-13.

216. Шраг І. Священне писання і малоруська мова. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskije-ocherki/armiya?id=12069> (дата звернення 22.09.2021).

217. Шраг І. Селянські суди Володимирської і Московської губерній. Ч. 1. URL: <https://www.prilib.ru/item/391904> (дата звернення 22.09.2021).

218. Шраг І. Селянські суди Володимирської і Московської губерній. Ч. 2. URL: <https://www.prilib.ru/item/391905> (дата звернення 22.09.2021).

219. Шрагівські читання: Збірник статей та матеріалів. Вип. 2 / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського ; ред. кол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.), С. В. Бутко. Чернігів: Просвіта, 2012. 204 с.

220. Шрагівські читання: матеріали V і VI Шрагівських читань (м. Чернігів, вересень 2012 і 2013 рр.), присвячені Іллі Шрагу (1847-1919): зб. ст.

і матеріалів. Вип. 3 / редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. Чернігів: Просвіта, 2014. 264 с.

221. Шрагівські читання: Збірник статей та матеріалів. Вип. 1 / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського; ред. кол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.), С. В. Бутко. Чернігів: Лозовий В. М., 2011. 128 с.

222. Шрагівські читання: матеріали VII (жовтень 2015 р.) і VIII (жовтень 2017 р.) Шрагівських читань, м. Чернігів, присвячені Іллі Шрагу (1847-1919): зб. ст. і матеріалів. Вип. 4: І. Л. Шраг і регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті XIX – початку XX ст. / редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. Чернігів: Просвіта, 2018. 240 с.

223. Ярмчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і I та II Державні Думи: перший досвід парламентаризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 7-23.

224. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: Консум, 2011. 288 с.

225. Ярмиш О. Н. Юридична біографістика: можливості, досягнення, перспективи. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*: Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права (15-18 вересня 2002 р.). Сімферополь: Всеукр. інформ.-культурний центр, 2002. С. 4-9.

226. Ярмиш О. Н., Бернадський Б. В. Жандарм Феофіл Рожанов та його «Історія». *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3(9). С. 98-120.

227. Ярмиш О. Н., Сокальська О. В., Кириченко В. Є. Генеза концепту виправного покарання: від античності до нового часу. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, №. 3. Pp. 162-175.

228. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць*. 2015. Вип. 30. С. 93-99.

229. Features of the Norms of the Constitutional Law of Ukraine/ I. Shutak, V.Skomorovskyi, G. Muzychenko, T. Riabchenko, T. Kinzerska, T. Humeniuk. *Estudios de Economia Aplicada*. 2021. Vol.39-5. P. 1-12.